

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ:
ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Матеріали
VI Всеукраїнської науково-практичної конференції

(Суми, 19 квітня 2019 року)

Суми
2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М., канд. іст. наук;
Дегтярьов С. І., д-р іст. наук;
Король В. М., канд. іст. наук;
Куліш А. М., д-р юрид. наук;
Лобко Н. В., канд. іст. наук;
Нестеренко В. А., канд. іст. наук;
Сухонос В. В., д-р. юрид. наук.

Видання рекомендоване до друку рішенням вченої ради
Навчально-наукового інституту права СумДУ
(протокол № 10 від 17.05.2019 р.)

**Суспільно-політичні процеси на українських землях:
історія, проблеми, перспективи** : матер. VI Всеукр. наук.-практ.
конф. (Суми, 19 квітня 2019 р.) / ред. колегія : В. М. Власенко,
С. І. Дегтярьов, В. М. Король та ін. – Суми : Сумський
державний університет, 2019. – 153 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, учених та аспірантів ЗВО і наукових установ, виголошені в рамках VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Посвідчення УкрІНТЕІ № 584 від 12 грудня 2018 р.), присвяченої актуальним питанням суспільно-гуманітарних наук.

ВЛАСЕНКО В. М.
канд. іст. наук, доцент

ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСІЯ ЄЛАЧИЧА

Серед науковців, які після революційних подій 1917-1921 рр. в Україні та Росії опинилися в еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія), було чимало уродженців України. Вони відзначилися на різних нивах громадського та науково-освітнього життя не тільки еміграції, але й країни перебування. До кола наукових інтересів декого з них належало й українознавство. Саме в цій галузі науки відзначився історик Олексій Єлачич (*Алексеј Јелачић*, 1892-1941). Незважаючи на його великий творчий здобуток (кілька монографій, підручники, численні статті, рецензії тощо), спеціальних робіт щодо біографії та наукової діяльності вченого бракує. В Україні є лише одна публікація про українські сторінки біографії О. Єлачича [1]. У працях українських дослідників [2] щодо розподілу культурних цінностей між Україною та Росією у 1917-1918 рр., а також російських [3, с. 132; 4, с. 88; 5, с. 27-28], сербських [6, с. 246; 7, с. 203, 206, 218; 8, с. 150] і хорватських [9, с. 143] авторів з історії Росії та еміграції з Росії й України в Югославії його прізвище згадується поряд з іншими науковцями-емігрантами. Саме тому автор ставить собі за мету окреслити коло наукових студій О. Єлачича з історії України та його участь у громадських заходах української еміграції.

Олексій Єлачич народився 6 січня 1892 р. в Києві у родині дворян з Казані, які мали земельні маєтності і в Україні (на Поділлі). У 1909 р. закінчив місцеву гімназію, 1914 р. –

історико-філософський факультет Петербурзького університету. Напередодні Першої світової війни перебував у науковому відрядженні в Італії та Німеччині. У період війни займався громадською й освітянською роботою, був співробітником одного з відділів Всеросійського земського союзу при VII армії, викладачем Проскурівського реального училища і місцевих учительських курсів, брав участь у роботі міської та земської управ у Проскурові. З осені 1917 р. викладав російську історію на Київських вищих жіночих курсах, наступного року захистив магістерську дисертацію в Університеті св. Володимира та став приват-доцентом цього закладу. Тоді ж долучився до українського державотворення. На початку 1918 р. очолив відділ національно-персональної автономії Народного міністерства великоруських справ, а з 30 квітня того ж року – комісію з ревізії та ліквідації Міністерства великоруських справ, у травні брав участь у роботі комісії щодо повернення з Росії культурних цінностей, згодом працював у новоствореному Кам'янець-Подільському ліцеї. А наприкінці 1920 р. виїхав з України до КСХС. Викладав історію в гімназіях в Македонії, Косово та Хорватії. У 1925 р. в Люблянському університеті захистив докторську дисертацію з історії селянського руху у Славонії та Хорватії в 1848-1849 р. З того часу і до 1941 р. був професором філософського факультету Белградського університету у м. Скоп'є [1, с. 36-38].

І хоча О. Єлачич не належав до громадських організацій української політичної еміграції в Югославії, але спорадично брав участь в її культурно-освітніх заходах. Так, 15 березня 1931 р. в Белграді на організованому Українським товариством *«Просвіта»* урочистому вечорі з нагоди 70-х роковин смерті Т. Шевченка виголосив доповідь *«Національні та загальнолюдські мотиви у творах Шевченка»* [10, с. 3]. В заході взяло участь близько 1 тис. осіб. Серед них – колишній голова Сербської королівської академії (1915-1921) Йован Жуйович

(*Jovan Žujović*, 1856-1936) та голова Сербського географічного товариства (1928-1930) генерал Стеван Бошкович (*Стеван Бошковић*, 1868-1957). Урочистості відкрив промовою популярний сербський драматург Бранислав Нушич (*Бранислав Нушић*, 1864-1938). Після виконання шевченківського «Заповіту» було виголошено три доповіді: професора, д-ра О. Єлачича, д-ра Ленарда та голови управи товариства «Просвіта» Івана Будза. Стислий виклад доповідей Б. Нушича й О. Єлачича було оприлюднено на сторінках белградської газети «Політика» [11, с. 5].

У міжвоєнний період О. Єлачич опублікував в югославській періодиці 64 статті, спогади та переклади [8, с. 150]. Частина з них стосувалася України й українців. О. Єлачич і викладач російської мови у Загребському університеті В. Розов були причетні до актуалізації «українського питання» на сторінках загребського журналу «*Nova Evropa*» [12, с. 105]. Серед публікацій вченого на цю тему – розлогий матеріал про українську еміграцію в Чехословаччині [13], боротьбу білогвардійців з більшовиками в Україні та на Північному Кавказі [14], Підкарпатську Русь [15], особисті спогади про революційні події 1917-1920 рр. в Україні [16], захоплення більшовиками Києва у 1919 р. [17], вирішення питання про статус національних меншин в Україні [18], а також переклади на сербську мову творів Олександра Шульгіна [19] та Дмитра Дорошенка [20]. Ці праці вченого з так званого «українського питання» слід розглядати крізь призму приналежності його до ліберальної російської політичної еміграції.

Зауважимо, що О. Єлачич був одним із редакторів багатотомного видання «*Руски архив*» (двомісячник політики, культури та господарства Росії), що виходив у 1928-1937 рр. в Белграді. Його перу належить 30 матеріалів [21, с. 28]. Частина рецензій на книги та літературних оглядів, підготовлених вченим, тією чи іншою мірою стосувалася й України, зокрема

про «Слово о полку Игоревім», так звану «справу Бейліса», Д. Бантиш-Каменського [22, с. 39-40]. Вчений був також представником (агент) Російського закордонного архіву в Празі.

Отже, у творчому доробку уродженця Києва Олексій Єлачича є праці, які прямо чи опосередковано стосуються українознавчої тематики, статті, літературні огляди й рецензії у науковій та громадсько-політичній періодиці.

1. Орел Ю. В. Олексій Кирилович Єлачич: українські сторінки життя. *Магістеріум. Історичні студії*. К., 2015. Вип. 54. С. 35-38.

2. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення, 1917-1918 / упоряд. С. Кот, О. Нестуля. К.: Соборна Україна, 1996. 300 с.

3. Бондарева Е. А. Сотрудничество пражского и белградского русских научных центров. *Т. Г. Масарик и «Русская акция» Чехословацкого правительства: К 150-летию со дня рождения Т. Г. Масарика*. По материалам междунар. науч. конф. / отв. ред. М. Г. Вандалковская. М.: Русский путь, 2005. 256 с.

4. Косик В. И. Что мне до вас, мостовые Белграда? Русская диаспора в Белграде. 1920-1950-е годы. Эссе. М.: Ин-т славяноведения РАН, 2007. 208 с.

5. Косик В. И. Русская эмиграция в Югославии. *В поисках лучшей доли. Российская эмиграция в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (вторая половина XIX – первая половина XX в.)*. М.: Индик, 2009. С.10-50.

6. Сибинович М. Руска емиграција у српској култури XX века (О савременим истраживањима места руске емиграције у српској и југословенској култури). *Зборник Матице српске за славистику*. Нови Сад, 1997. Св. 53. С. 235-254.

7. Белоэмиграција у Југославији: 1918-1941. Т. 1 / Приредили Тома Миленковић, Момчило Павловић; Институт за савремену историју; 1. изд. Београд: Фото Футура, 2006. 506 с.

8. Арсеньев А. Жизнь русских эмигрантов в Сербии. *Новый журнал*. Нью-Йорк, 2010. Кн. 259. С. 111-164.

9. Ribkin-Puškadija T. Emigranti iz Rusije u kulturnom i znanstvenom životu Zagreba. Zagreb: Prosvjeta, 2006. 304 s.

10. Мир Т. Югославія. Українська маніфестація в Білгороді. *Незалежність*. Париж, 1931. Ч. 6. С. 3.

11. Прослава Тараса Шевченка. *Политика*. Београд, 1931. Бр. 8210 (16. марта). С. 5.
12. Paščenko J. Hrvatska ukrajinistika od 1939. do 1945. godine. *Fluminensija*: časopis za filološka istraživanja. Zagreb, 2013. Br. 1. S. 103-115.
13. Јелачић А. У месту, где се мирно гради украјинска култура и на пољу, где се гвожђем и крвљу изграђивала велика Немачка. *Време*. Београд, 1926. Бр. 1674 (18. августа). С. 6. Про цю роботу О. Єлачича та його перебування в Чехословаччині повідомляла українська преса. Див.: В. А. З югославської преси. *Тризуб*. Париж, 1926. Ч. 48. С. 23-24.
14. Јелачић А. Руски Доброволјци, i njihova borba sa boljševicima na Jugu Rusije. *Nova Evropa*. Zagreb, 1925. Kn. XII. Br. 6. S. 171-180.
15. Јелачић А. Поткарпатска Русија. *Nova Evropa*. 1939. Kn. XXXII. Br. 4-5. S. 173-177.
16. Јелачић А. Большевичка Револуција на Украјини (Одломци личних успомена из године 1917-19). *Nova Evropa*. 1925. Kn. XII. Br. 5. S. 131-140.
17. Јелачић А. Большевици пред Кијевом, срдтембра до децембра 1919. (Одломци из личних успомена). *Nova Evropa*. 1925. Kn. XII. Br. 14. S. 427-433.
18. Јелачић А. Како се решавало мањинско питање на Украјини (1917-1919) (Из личних успомена). *Nova Evropa*. 1939. Kn. XXXII. Br. 4-5. S. 150-154.
19. Шуљгин А. О политичком препороду украјинског народа. *Nova Evropa*. 1939. Kn. XXXII. Br. 4-5. S. 132-139.
20. Dorošenko D. Украјина i Rusija. *Nova Evropa*. 1939. Kn. XXXII. Br. 4-5. S. 140-149.
21. Сабо Б. А. Јелачић (1892-1941) о руској критици и социјалној мисли на страницама часописа „Руски архив“ (1928-1937). *Stephanos*. 2018. № 3 (31). С. 27-36.
22. Грујић Д., Воковић Г. Руски архив: библиографија. Београд: Ин-т за књижевност и уметност, 2012. 121 с.

КАРИХ М. О.
ст. лаборант кафедри КПТІДП СумДУ

ДО ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО НЕКРОПОЛЮ

Якось, в де-котре провідуючи могили своїх померлих родичів на Засумському кладовищі, мою увагу привернула могила під великою ялиною з міцною металевою огорожею та пам'ятником з чорного граніту. На камінні німецькою мовою зроблено надпис: CLARA ROGOZINSKAYA, geb. REDLICH, geb. am. 17 August 1863, gest. am. 19 Oktober 1913. Помітно, що і пам'ятник і огорожа були виконані вже значно пізніше, ніж саме поховання, тому що візерунок металевої огорожі дуже збігається з тим, що і на Харківському мосту у Сумах (встановлена у 1960 році), і те, що раніше над камінням було закріплено чи то невелику скульптуру, чи то хрест.

Це поховання мене зацікавило, і я вирішила знайти бодай хоч які відомості про цю жінку, її сім'ю та родичів.

Поширеність німецьких прізвищ на нашій території пояснюється трьома причинами:

- постійною імміграцією протягом XVIII-XIX ст. численних висококваліфікованих ремісників, аптекарів, лікарів, людей різних технічних професій, вчених, купців і підприємців, які влаштувалися в великих і малих містах;

- включенням до складу Російської імперії Естляндії і Ліфляндії у 1721 р і Курляндії у 1795 р (нині республіки Естонія і Латвія), де був значний шар німецького дрібнопомісного дворянства і буржуазії;

- існуванням поселень німецьких селян, які влаштувалися на півдні імперії в другій половині XVIII ст.

Багато вихідців з німецьких колоній вчилися в столичних університетах, приймали православ'я, асимілювалися в місцеве середовище, зберігаючи лише свої колишні прізвища як

свідчення про те, що в далекому минулому родоначальник сім'ї був вихідцем з німців.

Прізвище Редліх утворене від аналогічного прізвиська, яке походить від німецького слова «gedelich», що означає «чесний, відповідальний». Згідно інформації по родоводу, в родині Редліхів було троє дітей, які по-батькові були Морицевичі: Клара, Павло-Густав (помер у 1908 р.) і Ернест-Рудольф (1858-приблизно після 1924 рр.) [1]. З відомостей про предків по батьківській лінії, — баронеса і письменниця Юлія Крюденер, — онука фельдмаршала часів правління Анни Іоанівни – Христофора Мініха. У неї, начебто, було троє внеслюбних синів, які потім узяли прізвище Редліх.

На жаль, відомості із спогадів дочок Павла-Густава Редліха, — Віри та Єлизавети — є лише бережливо зібраними родинними переказами про те, що їх родина мала стійке дворянське коріння. Але ніяких документальних підтверджень цих відомостей поки що мною не знайдено.

Родини Клари та Павла-Густава мали, напевно, відношення до цукрової промисловості. Павло-Густав – до цукрової корпорації Харитоненків, а Клари – до «Товариства цукрових та рафінадних заводів братів Терещенків». Про це свідчать і спогади родичів, і міста та села, де народжувалися діти Редліхів [1].

Чоловіком Клари був Олександр Rogozинський, про якого жодних відомостей не знайдено. У шлюбі вони мали трьох дітей: Ванду (1878-1943 рр), Володимира (1882-1951 рр.) та Миколу (1884-1935 рр.) [1].

Ванда Олександрівна Rogozинська народилася в с. Крупець Путивльського повіту Курської губернії (нині Рильського району Курської області). Одним із найкрупніших відділень «Товариства» братів Терещенків був Крупецький цукровий завод, до якого, цілком можливо, мав відношення батько Ванди - О. Rogozинський.

Перший чоловік Ванди (по інформації літературознавця, спеціаліста з творчості М.Волошина, В.П. Купченка) був на прізвище Гансен [2, с. 115]. Припускаю, що це міг бути рідний брат відомого Оскара Германовича Гансена, одного з видатних колекціонерів кінця XIX — першої половини XX ст., найбільша частина колекції якого була ще у 1915 році евакуйована до Сум та схована у маєтку Сумовських (вул. Петропавлівська, 56) [3, с. 52], тому що мати Карла і Оскара, – полька Олена (Хелена) Віттерсгейм, – після розлучення з Германом Гансеном, – вдруге вийшла заміж за Іоакима Адольфовича Сумовського. Після розлучення Карл залишився з батьком, а Оскар – з матір'ю [3, с. 51]. Потім ця частина колекції склала основу Сумського художнього музею.

*Хелена Віттерсгейм
з синами Карлом
Германом та Оскаром
Германом (на руках).*

Олена Августівна Сумовська була директором-розпорядником правління Товариства Велико-Бобрицького цукрового заводу. До складу правління входив також і Оскар Гансен [4]. До того ж батько Ванди теж був поляком за походженням.

У 1899 році Карл Гансен вступає до Казанського Імператорського університету і закінчує його у серпні 1903 року [5, с. 212]. Разом з ним до Казані виїздить і Ванда.

На одному курсі з Карлом навчається Сергій Микитович Чукашев [5, с. 206]. Ймовірно, що чоловіки були знайомі і спілкувалися. У цьому ж університеті вчиться у 1890–1897 рр. його рідний брат Олександр Микитович Чукашев [5, с. 135], а також були вільними слухачами Чукашев Микола Микитович (у 1903-1904 рр). [5, с. 649] та його дружина Чукашева Ніна Костянтинівна [5, с. 684] (уроджена Шугаєва, у 1907-1910 рр.).

Чукашеви були родом з міста Чистопіль Казанської губернії та мали селянське походження. Згодом, заробивши на торгівлі сіллю, зайнялися хліботоргівлею та стали купцями І гільдії. Родина Чукашевих відрізнялася у Чистополі особливою благодійністю.

У Микити Єгоровича та Єлизавети Арсентіївни було семеро дітей: дочки – Марія, Ганна та Єлизавета і четверо синів: Олександр, Георгій, Сергій та Микола. Після смерті батька його сини, об'єднавши свої капітали, заснували торговий дім «Брати Чукашеви», який займався оптовою хлібною торгівлею та пароплавством. Загальний річний обіг торгового дому за 1908 рік склав 362163 рублі.

Пізніше Чукашеви переїхали до Казані, де їм належало один з найкрасивіших будинків міста по вулиці Лядській, 19 (нині – вулиця М. Горького) [6].

Будинок Чукашевих у Казані

У Казані Ванда вдруге виходить заміж за Сергія Микитовича Чукашева (1877 р.н., за радянських часів жив на станції Зима Иркутської області, де працював бухгалтером, там и помер) [7]. Подальші відомості про Ванду знаходимо вже у Книзі пам'яті Республіки Татарстан. Вона була заарештована 2 листопада 1929 року по ст.58, п.10 («занималась спиритизмом, предсказала взрив на пороховом заводі – провокационные слухи») і 1 лютого 1929 року особовою радою ОДПУ засуджена до 3-х років заслання в Чувашію. Реабілітована 4 квітня 1997 року [8]. Померла за одними джерелами у 1943 р. [2], за іншими – у 1965 [9].

Олександр Чукашев помер 2 липня 1921 року у Томську, куди переїхав з родиною. А Микола Чукашев був заарештований 21 грудня 1937 року і 6 січня 1938 року по обвинуваченню «враждебно настроен в отношении Советской власти, бывший офицер армии Колчака», трійкою НКВС засуджений до вищої міри покарання з конфіскацією майна.

Розстріляний 14 січня 1938 року. Похований у Казані.
Реабілітований 29 травня 1958 року [10].

Микола Микитович Чукашев

Володимир Олександрович Рогозинський (1882-1951 рр.) – старший син Клари – був архітектором, цивільним інженером, входив до відомої групи братів Весніних – основоположників архітектури радянського авангарду – конструктивізму [11, с. 398]. Був співробітником журналу «Современная архитектура», який виходив у 1926-1930 роках [11, с. 402]. Жив у Москві у Великому Ржевському провулку, 7.

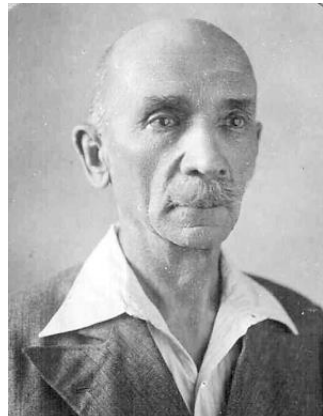
Дружиною Володимира була Ольга Артурівна (1888-1971 рр., уроджена Лаоссон) [1]. У них було двоє дітей - син Сашко (1909) та дочка Льося [12].

Дядько Володимира, – Ернест-Рудольф Редліх, – мав дачу у Феодосії, де влітку гостювали всі його численні племінники. Сам Ернест-Рудольф Морицевич та його дружина Аліса Федорівна (Фрідріхівна) (уроджена Матіссен 1868-1944 рр.) – піаністка і викладачка музики, дітей не мали, тому з радістю приймали у себе всіх охочих.

Дача Редліхів У Феодосії. 1910-ті роки.

Брат Аліси – Ервін Фрідріхович Матіссен (1871 р.н., Ліфляндська губернія) закінчив медичний факультет університету у місті Юр'єві (нині Тарту). Працював лікарем швидкої допомоги у Феодосії. У березні 1933 року був заарештований за статтею 58, п.10 КК РРФСР за контрреволюційну діяльність, але 26.05.1933 року під час суду був звільнений з-під варти за недоведеністю обвинувачення [13]. Потім працював у медчастині Сталінградського тракторного заводу. У вересні 1941 року разом з дружиною Зінаїдою Іванівною та дочкою Ольгою був висланий до Казахстану, де і помер [14].

Ервін Фрідріхович Матіссен

Верхній ряд: Ернест Морицевич та Павло Морицевич, сидять: Аліса Федорівна (ур.Матіссон), Єлизавета Федорівна Редліх (ур. Нечай) і Віктор Федорович Нечай

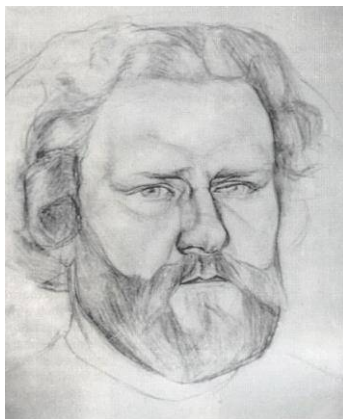
В 1913-1914 р.р в будинку Редліхів в Феодосії жила Марина Цветаєва із своїм чоловіком Сергієм Ефроном і дочкою Аліною. В листах М. Цветаєвої цього періоду згадуються і власники будинку, і подружжя Рогозинських, і сестра Володимира – Ванда [2, с. 107, 115, 142].

Сам Ернест-Рудольф Редліх, зі слів родичів, був на той час відставним військовим (служив у 134-му феодосійському піхотному полку [12]. До речі, у 1899-1900 рр. командиром цього полку був Павло Сергійович Савич, який народився в с. Писарівка Сумського повіту [15]). Після відставки Рудольф Редліх залишився у Феодосії і займався фотографією. Він

перший почав робити фото Феодосії у стереоформаті. Ці подвійні листівки на твердому картоні призначалися не для поштового відправлення. Їх можна було переглядати з допомогою нескладного по конструкції стереоскопу, що було одним з улюблених занять на рубежі XIX і XX стст [16].

Стереокартки і стереоскоп, яким часто користувалася рідна сестра М.Цветаєвої – Анастасія, зберігаються у музеї Марини та Анастасії Цветаєвих у Феодосії.

По спогадам близьких, Ернест-Рудольф Редліх був учнем І. Айвазовського та возив його картини на європейські виставки [12]. Фотопортрет І. Айвазовського, виконаний Е.-Р. Редліхом, був представлений на фотовиставці 1889 року у Москві.

*Портрет М.Волошина роботи
В.Рогозинського*

Володимир Рогозинський був близьким другом Максиміліана Волошина (16.05.1877-11.08.1932) – поета і художника українського походження (народився у Києві), перекладача, який жив у Криму. Він часто гостював у нього в Коктебелі, в будинку на березі моря. Волошин, в свою чергу, часто зупинявся у В. Рогозинського, коли приїздив до Москви. Йому він присвятив свій вірш «Москва» [17, с. 88,119,132,162,163,182,310,420,429,479].

У Коктебелі. Ліворуч – Марина Цвєтаєва, Ліля Ефрон, у центрі – Сергій Ефрон, праворуч від нього – Володимир Соколов, Вєра Ефрон, Олена Оттобальдівна Волошина (мати М.Волошина), стоїть – Володимир Олександрович Рогозинський. У смугастих майках – діти Рогозинського: Сашико та Льося. Літо 1913 року.

У Володимира був власний автомобіль (рідкість на той час), на якому він здійснював подорож з Москви до Криму, а також возив усіх бажаючих родичів, друзів і знайомих по кримським місцям.

Молодший син Клари – Микола Олександрович Рогозинський, або Обданко-Рогозинський (можливо, подвійне прізвище пов'язане з другим чоловіком Клари, який всиновив Миколу) – був лікарем, хірургом. У 1910 році закінчив медичний факультет Казанського університету [5, с. 280] (в цей час його сестра Ванда проживає у Казані). Спеціаліст із захворювань вуха і горла. Після закінчення університету залишився при кафедрі хірургії професора Миколи

Олександровича Геркена. Згодом одружився з його дочкою, Вірою Миколаївною (1892 р.н.), працював ординатором при університеті [18, с. 403].

Біля будинку М. Волошина. Зліва направо: Л. Е. Фейнберг (художник), С. Я. Ефрон, М. П. Кювіл'є (в глибині, - поетеса, друга дружина Ромена Ролана), М. І. Цвєтаєва (з собакою), О. А. Волошина, В. О. Рогозинський, М. О. Волошин, невідомий, М.М Нахман, К.Ф. Богаєвський, В.Я.Ефрон, Ю.Л. Оболенська. Коктебель. 1911 (1913) рік. Фото з архіву ГЛМ.

В першу світову війну служив ординатором хірургічного відділення Морського шпиталю Свеаборгського порту (швед. Sveaborg – «Шведська фортеця» — бастионна система укріплень на островах поблизу столиці Фінляндії Гельсінкі). Потім плавав на шпитальному судні Балтійського флоту [19, с. 344]. У 1916 році мав практику у Казані, а пізніше – у Владивостоці. Згодом, по спеціальному запрошенню Центральної лікарні КСЗД (рос.

КВЖД), переїхав до Харбіну, де працював ординатором. Пізніше займався приватною практикою. Помер 3-го квітня 1935 року. Похований у Харбіні [20].

М. П. Латрі (онук І. Айвазовського), сидить В.О. Rogozинський, М. О. Волошин, О. О. Кириєнко-Волошина (мати), А.Н. Латрі (жінка М.П. Латрі). Коктебель. Зима 1913-1914 років. Зібрання будинку-музею М. О. Волошина.

У Павла-Густава Редліх та його дружини – Єлизавети Федорівни (уродженої Нечай) було п'ятеро дітей: Єлизавета (1897-1983 рр.), Людмила (хімік, померла у 1943 році від голоду в Москві), близнюки Віра (08.04.1894-20.02.1992 рр.) та Михайло (08.04.1894-1974 рр.) та Олександр (1882-точно невідомо) [1].

Олександр Павлович Редліх. 1915р.

Прабабуся по материнській лінії — французенка із роду де Шатобреан. Від французької революції сім'я втекла до Германії, потім перебралася на Україну. Бабуся Віри, Матільда Юнг (Міліца Юнг фон Альтенбург), вийшла там за нащадка Данила Нечая, — полковника війська Богдана Хмельницького. Старшою із дочок від цього шлюбу і була Єлизавета Федорівна Нечай, дружина Павла-Густава [21, Т.2, с. 374–384].

Віра та Михайло народилися в с. Миколаївка Харківської губернії (до 1957 р. - Миколаївка-Вирівська, у 1957-2016 - Жовтнєве Білопільського р-ну), де з 1880 року працював цукровий завод родини Харитоненків. Цілком можливо, що Павло-Густав на той час працював там, а згодом, одержав призначення директором на Парафіївський цукровий завод, який теж належав Харитоненкам (Парафіївка — с.м.т в Україні, в Ічнянському районі Чернігівської області) [22, с. 14].

Все життя Віра пом'ятала біло-рожевий сад її безхмарного дитинства на Україні, розкішні спекотні літні днини в родовому гнізді. Діти дуже часто відвідували Качанівський масток вже за часів, коли він належав дочці Павла Харитоненка – Олені та її першому чоловікові – князю Урусову [22, с. 8].

У 1899 році від раку мозку помирає мати. Батько одружується вдруге, але стосунки з мачехою у дітей не склалися.

Сім'я Редліх. Верхній ряд: гувернантка, Павло Морицевич Редліх, Ванда Rogozinska (імовірно); центральний ряд: Людмила Редліх, Єлизавета Федорівна Редліх (ур. Нечай), у неї на руках Єлизавета Редліх, Сашко Редліх, Міліца Юнг фон Альтенбург, Клара Rogozinska (імовірно); нижній ряд – близнюки Михайло та Віра

Маю припущення, що після смерті батька, у 1908 році, опікуном дітей стає тітка Клара. Вони переїжджають до Сум, де, по спогадах Віри, мешкають в будинку Веригіних, на березі Псла [22, с. 15]. Віра, Єлизавета та старша сестра – Людмила, – навчаються у 1-ій сумській гімназії (нині корпус К-1 ННІ Права по вул. Соборній, 39), директором якої на той час була Наталія Михайлівна Линтварьова, [22, с. 15], а Михайло – в сумському реальному училищі.

Віра Редліх у 1920-х роках.

Особливо яскраві враження під час перебування у Сумах, пов'язані з літературним гуртком викладача історії реального училища Петра Петровича Бессонова [22, с. 16], який став їм справжнім другом.

Віра стала артисткою. З 1914 року навчалася у театральній школі МХТ, потім у Другій студії художнього театру в Москві. Але у 1918 році вона, одержує листа від своєї двоюрідної сестри, — Ванди Rogozins'кої, — про тяжкий стан брата Михайла, який служив лікарем в Білій армії і звалився з тифом в одному зі шпиталів Томська зовсім без надії на одужання. Віра залишає Москву і вирушає до Сибіру.

Поставивши брата на ноги, Віра розпочала свою творчу кар'єру у Томську. Потім, з 1920 року були тривалі гастролі, які почалися з Костроми, де вона познайомилася і вийшла заміж за колишнього предводителя костромського дворянства – Сергія Бірюкова (у 1926 р. народилася дочка – Єлизавета), і закінчилися на Далекому Сході, де у зв'язку з хворобою хребта, довго перебувала у гіпсі, поки у 1932 році, разом з чоловіком, не отримала запрошення до Новосибірську, де вона у театрі «Красний Факел» продовжила свою творчу діяльність вже як режисер, а з 1946 року стала головним режисером і художнім керівником театру.

*Сергій Ефрон (чоловік М.Цветаєвої) та Віра Редліх.
Москва. 1917рік.*

Віра Редліх товаришувала з Аллою Тарасовою (українська актриса, народна артистка СРСР), після війни запросила у свій театр Євгенія Матвєєва, який тільки-но прийшов з фронту.

У 1960 році Віра Павлівна Редліх закінчує свою режисерську діяльність у Новосибірську та переїздить до Мінська, де у 1960-1964 роках очолює Мінський російський

театр ім. Горького та викладає в Білоруському театральному інституті, з 1966 р. - професор кафедри акторської майстерності. З 1956 року – народна артистка Російської Федерації. Нагороджена трьома орденами, а також медалями. Померла у 1992 році, похована у Мінську.

Віра Павлівна Редліх з артистами трупі Новосибірського театру "Красный факел" (сидить у першому ряду друга зліва). Фото 1951 року.

А її брат-близнюк, лікар-кардіолог Михайло у 1930-х роках жив і працював у Куйбишеві (нині Самара). Був заарештований 26 березня 1938 року і по обвинуваченню Особової ради при НКВС СРСР по ст.58, п.10 у березні 1940 р. був засуджений до трьох років таборів суворого режиму, де лікував і рятував від загибелі політичних в'язнів [23]. Реабілітований у 1956 році [24].

Михайло Павлович Редліх

Після війни працював у Киргизії, де з науковою експедицією вивчав патофізіологічні зміни на організм людини в умовах високогір'я, потім у Володимирі, де очолював терапевтичне відділення обласної лікарні. Помер у 1971 р. [25, 26, 27].

Високогірна експедиція в м. Нарин під керівництвом видатного клініциста М.П.Редлиха (крайній праворуч). 1948 рік.

Коллектив терапевтичного відділення обласної лікарні у Володимирі. В центрі — завідуючий відділенням, к.м.н., доцент Михайло Павлович Редліх. (1960-і роки.).

Наймолодша сестра Віри та Михайла – Ліза, – за освітою художник, закінчила вищі художньо-технічні майстерні – московський навчальний заклад, утворений у 1920 р., була графіком, публіцистом і мемуаристом.

Після смерті тітки Клари у 1913 році, Лізу відправили до дядька Рудольфа, у Феодосію, де вона і закінчила гімназію. За порадою двоюрідного брата Володимира Рогозинського вона вела щоденники, в яких описувала яскраві події в житті родини, друзів, знайомих і країни взагалі [12]. Потім ці записи лягли в основу її публікацій спогадів і мемуарів.

Особливо цінними є її спогади про події в Криму під час революції та громадянської війни, про перебування в Феодосії Марини та Анастасії Цвєтаєвих, про Максиміліана Волошина та інші.

Близькими знайомими Єлизавети Павлівни були старожили Феодосії та Коктебелю — мати та син Волошини, художники К. Ф. Богаєвський та К. В. Кандауров, та інші діячі

культури і мистецтва. З Максиміліаном Олександровичем Волошиним вона зберегла близькі стосунки до самої його смерті у 1932 році.

*Єлизавета
Павлівна Редліх.
Феодосія. 1918 рік.*

Біля 1930 року Єлизавета Павлівна вийшла заміж за письменника, автора книг по дитячій творчості - Іллю Григоровича Кривошапкіна (1894–1985 рр.) та змінила прізвище, що, можливо, вберегло її в страшні роки сталінського терору. У 1937 році у них народилася донька Тетяна.

Такі відомості про родину Клари Редліх, подані тут у стислому вигляді, вдалося знайти. Можливо, хто-небудь з її нині ще живих родичів в якомусь куточку світу, знайшовши цю інформацію, захоче відвідати її могилу, або, принаймні, хоча б буде знати, де її душа знайшла свій останній притулок.

О.О. Волошина, В.Я Ефрон, Сашко Rogozинський, С.Я. Ефрон, М. Цветаева та ін. Друга з правого боку – Rogozинська Льюся. Коктебель. 1913 рік.

1. Rodovid // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.rodovid.org/wk/Запись:833785>.

2. Марина Цветаева. Собрание сочинений: в 7 т. Т. 6. Письма//Вступ. ст. А. Саакянц. Сост., подгот. текста и коммент. Л. Мнухина - М.: Эллис Лак, 1995. - 800 с. (Т. 6).

3. Решетньова Г.О./ Оскар Гансен: нові біографічні відомості/ - Вісник ХДАДМ (Харківська державна академія дизайну та мистецтв), №1 – 2018 р. с.47-59.

4. Ольга Друг. Київський колекціонер Оскар Гансен (1881 – після 1920) // [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1141-olha-druh-kyivskiy>.

5. Архів Казанського Університету. Фонд № 977. Опис №1. Том I. Особові справи студентів за 1876, 1880-1906 р.р. на 367 листах // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://archive.org/stream/KazanImperialUniversityStudents/h_3_djvu.txt

6. Чистополь-информ. НАШЕЙ ИСТОРИИ СТРОКИ // В становлении города династия Чукашевых оставила добрый след // Николай Воляков, сотрудник Чистопольского государственного историко-архитектурного и литературного музея-заповедника // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://chistopol-rt.ru/news/nashey-istorii-stroki/vstanovlenii-goroda-dinastiya-chukashevyykh-ostavila-dobryy-sled>.

7. GENI // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.geni.com/people/Сергей-Чукашев/6000000041539944926>

8. Открытый список жертв политических репрессий в РСФСР//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.openlist.wiki/Чукашева_Ванда_Александровна_\(1878\)](https://ru.openlist.wiki/Чукашева_Ванда_Александровна_(1878)).

9. LIVEJOURNAL//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://marina-citadell.livejournal.com/26777.html>.

10. Открытый список жертв политических репрессий в РСФСР//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.openlist.wiki/Чукашев_Николай_Никитович_\(1883\)](https://ru.openlist.wiki/Чукашев_Николай_Никитович_(1883)).

11. Хан-Магомедов С. О. Архитектура советского авангарда: В 2 кн.: Кн. 1: Проблемы формообразования. Мастера и течения. - М.: Стройиздат. 1996. -709 с.

12. Историко-культурный журнал «Наше наследие». №127, 2019 г. Елизавета Редлих. Воспоминания/ Публикация Г.И.Вздорнова и Т.И.Прилуцкой, примечания Г.И.Вздорнова, Е.А.Амитиной и А.В.Маньковского//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://nasledie-rus.ru/podshivka/12712.php>.

13. Открытый список жертв политических репрессий в РСФСР//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.openlist.wiki/Матиссен_Эрвин_Фридрихович_\(1871\)](https://ru.openlist.wiki/Матиссен_Эрвин_Фридрихович_(1871)).

14. Большой русский альбом. Вся Россия в лицах и биографиях из семейных архивов//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusalbm.ru/photo/default/2229?dat>.

15. Феодосийский 134-й пехотный полк//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Феодосийский_134-й_пехотный_полк.

16. Лихотворик Р.С. Путешествие со старой открыткой. Феодосия, Старый Крым, Коктебель, Отузы, Кизилташ, Судак, Карасубазар на рубеже XIX—XX столетий. - Феодосия: @Арт Лайф. –

2007. 172 с. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krimoved-library.ru/books/puteshestvie-so-staroy-otkritkoy-feodosiya-stariy-krim-koktebel-otuzi-kiziltash-sudak-karasubazar-narubezhe-xix-xx-stoletiy53.html>.

17. Волошин, Максимилиан Александрович. Собрание сочинений. Т. 12. Письма 1918-1924. - М.: Эллис Лак, 2013. - 992 с.

18. 1916. Российский медицинский список на 1916 г. (1 мая 1916 г.) - Петроград. Типография МВД, 1916. 1230 с.

19. С.В. Волков. Офицеры флота и морского ведомства. Опыт мартиролога. – Москва, Русский путь, - 2004.-560 с.

20. Газета Заря (Харбин). - 1935. - 3 апр.

21. ЛЕНДОВА В. Манящая цель – театр: [о В.П. Редлих]// Созидатели: Очерки о людях, вписавших свое имя в историю Новосибирска//Сост. Н.А.Александров; Ред. Е.А.Городецкий. - Новосибирск: Клуб меценатов, 2003. - Т.1. - 512 с.; Т.2. - 496 с.

22. Редлих В.П. Такая манящая цель... театр. – Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1989.- 128 с.

23. Краеведческий альманах «Сибирская старина» №6(11) – 1994 год.

24. БД "Жертви політичного терору в СРСР"; Книга пам'яті Самарської обл. Электронный ресурс: [https://ru.openlist.wiki/Редлих_Михаил_Павлович_\(1894\)](https://ru.openlist.wiki/Редлих_Михаил_Павлович_(1894)).

25. Акпай Сарыбаев. К вопросу о медицинском отборе лиц для работы на высокогорье. Национальный центр кардиологии и терапии имени академика Мирсаида Миррахимова//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.kgma.kg/pdf/%20files/presentations/5.3._Сарыбаев_А_Мед_отбор_на_ВГ.pdf.

26. Тимирбаев Вячеслав. Мирсаид Миррахимов. – Бишкек: Жизнь замечательных людей Кыргызстана, 2009. – 310 с. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.literatura.kg/articles/?aid=1039>.

27. Общероссийская общественная организация «Российское научное медицинское общество терапевтов». Владимирское отделение//[Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rnmot.ru/ru/page/cfo-otdelenija.html>.

*ЛОБАТЮК М.
студентка МІ СумДУ
ЛОБКО Н. В.
канд. іст. наук, доцент*

М. І. СІТЕНКО – ОСНОВОПОЛОЖНИК ВІТЧИЗНЯНОЇ ОРТОПЕДІЇ ТА ОРГАНІЗАТОР ОРТОПЕДО- ТРАВМАТОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Наш земляк, Михайло Іванович Сітенко це видатна особа, яка зробила значний вклад в ортопедо-травматологічну справу України та медицину в цілому. Він доктор медичних наук, професор. член-кореспондент Всеукраїнської академії наук, заслужений діяч науки УРСР.

На жаль, там ми не змогли знайти підтвердження багатьом біографічним фактам. Не збереглася садиба родини Сітенків, померли земляки, які б могли розповісти про дитячі роки видатного медика.

Однак, пам'ять про земляка живе в серцях односельчан, і музейні стенді, що знаходиться на станції Рябушки, відображають короткі біографічні відомості про життя М. І. Сітенка.

Михайло Іванович Сітенко народився 12 листопада 1885 року в родині місцевого священика. Ще в дитячому віці проявилася любов Сітенка до медицини.

Великий вплив на розвиток хлопчика мав його дідусь Василь Кирилович, провінційний фельдшер, його бабуся Марія Тимофіївна – сільська акушерка та рідна тітка Анна Василівна Кемарська, яка працювала в Сумах, медичною сестрою та акушеркою.

Попрацювавши в Сумському архіві, я довідалася, що в 7 років батьки переїхали до м. Суми, де Михайло вступив

Сумської гімназії, де був найкращим у класі. Після закінчення гімназії Михайло Іванович твердо вирішив присвятити себе медицині.

Для детальнішого дослідження я побувала в м. Харкові, де існує інститут імені професора Михайла Івановича Сітенка. Я відвідала створений при інституті музей, познайомила з його експонатами, відчула, з якою повагою працівники інституту ставляться до імені М. І. Сітенка, як шанують пам'ять про нього, бережно зберігаючи його особисті речі та праці.

І там дізналася, що в 1904 році він вступає на медичний факультет Харківського університету, який закінчує з відзнакою в 1910 році. Будучи студентом останнього курсу медичного факультету проходив практику в Лебединській лікарні під керівництвом Зільберника. Довгий час замінював лікаря.

У 1913 році М. І. Сітенко здав докторський екзамен та готувався до написання докторської дисертації, але Перша Світова війна завадила його планам.

З 1914 по 1918 рр. Михайло Іванович служив у діючій армії молодшим, а потім старшим лікарем піхотного полку.

У 1918 році М. І. Сітенко повернувся до Харкова і був прийнятий на посаду прозектора кафедри операційної хірургії та топографічної анатомії медінституту. Саме тут він познайомився з директором медико-механічного інституту професором К.Ф. Вегнером, визначним спеціалістом в області травматологічної та відновлюваної хірургії.

У 1921 році К. Ф. Вегнер запросив М. І. Сітенка на посаду головного лікаря інституту. З 1921 р. життя М. І. Сітенка пов'язане з цим медичним закладом.

Документація інституту говорить проте, що у 1924 року відкрили амбулаторію при інституті, де були налагоджені постійні консультації хворих з кваліфікованими лікарями. Михайло Іванович сам приймав участь в роботі цієї амбулаторії,

де три рази на тиждень консультував хворих. Згодом був відкритий пансіонат, куди направлялися хворі для реабілітації.

У 1930 р. М. І. Сітенко організував у Харкові школи-санаторію для дітей-травматиків. 20 вересня 1932 року був відкриття першої дитячої ортопедичної профілакторії, в завдання якої входило лікування дітей з захворюваннями опорно-рухової системи, та контроль за захворюваністю.

У 1934 р. він на базі інституту заснував Дослідну станцію по працевлаштуванню інвалідів, а у Слав'янську відкрив Інститут відновлення працездатності травматиків.

Вражає різнобічність талантів Михайла Івановича Ситенка який:

- невпинно пропагував ідею функціонального напрямку у лікуванні переломів кісток та довів до досконалості її практичну реалізацію з обов'язковим поверненням постраждалого до праці;

- всіляко розвивав та вдосконалював систему постійного скелетного витягнення, не тільки як найбільш функціональну в умовах стаціонару, а і найбільш економічну;

- ініціював в інституті розробку та широке практичне впровадження методів лікування більшості переломів в умовах поліклініки;

- вивчав проблеми воєнно-польової хірургії та вніс принципові установки щодо лікування вогнепальних переломів на різних етапах евакуації поранених;

- вніс вагомий вклад в розробку проблем лікування звичного вивиху плеча, вродженого вивиху стегна, патології великих суглобів, питання кісткової пластики при хибних суглобах, кісткових дефектах та ортопедичних захворюваннях у дорослих та дітей.

На жаль, в джерелах мало відомостей про останні роки життя видатного медика. Також нам майже нічого не відомо про особисте життя лікаря.

Останні роки його життя були захмарені хворобою. Михайлу Івановичу було поставлено діагноз онкозахворювання. Помер М. І. Сітенко 13 січня 1940 року на 55 році життя, в розквіті сил та здібностей.

Студенти медицини горді з того, що у листопаді 1965 року згідно постанови Ради міністрів УРСР, Лебединському медичному училищу було присвоєно ім'я М. І. Сітенка. Вважаємо, що кожний майбутній медик повинен знати це відоме прізвище та історію медицини в цілому.

1. Костриков В. С. Михаил Иванович Ситенко / В. С. Костриков, А. П. Скоблин. — Х.: Облиздат, 1958. — 104 с.

2. Корж А. А. Страницы жизни и деятельности Михаила Ивановича Ситенко / А. А. Корж // История института: воспоминания о людях, судьбах, времени / Под ред. Н. А. Коржа. — Х., 2007.

3. Овчиннікова О. С. Ситенко Михайло Іванович (1885—1940) // Видатні вихованці Харківської вищої медичної школи: біобібліогр. довід. / За заг. ред. В. М. Лісового. — Х., 2010.

4. Чернобров І. В. СИТЕНКО Михайло Іванович // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. — Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003.

ЛОБКО Н. В.
канд. іст. наук, доцент

ДО ПИТАННЯ МЕТОДИКИ ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Із збільшенням зацікавленості людьми своїми коріннями виникла потреба розглянути найбільш раціональні прийоми та методи, що використовуються в процесі генеалогічного дослідження. Проте питання методики генеалогічного дослідження є ще недостатньо дослідженим.

Вперше воно було порушено в праці львівських дослідників З. Служинської та М. Шамеко «Генеалогія» [1, с. 64-85]. Автори вважають, що етапами генеалогічних досліджень є цілеспрямоване збирання, систематизація та вивчення документів, а методом генеалогічного дослідження є побудова родоводу, складання опису життя та діяльності (біографій) членів родини [1, с. 64]. Давши коротку характеристику джерельної бази генеалогічних досліджень та як проводити генеалогічний збір документів та фіксацію отриманої інформації за допомогою генеалогічної картки, автори більше уваги приділили характеристиці та техніці виготовлення різних видів родоводів.

В 2001 році вийшов науково – методичний посібник «Родовід», в якому методиці складання родоводу був присвячений окремий розділ [2, с. 13-18]. На думку авторів посібника, «кінцевим результатом генеалогічного дослідження є створення родовідних розписів та генеалогічних таблиць, що дозволяє компактно та виразно представити весь накопичений матеріал». Процес обробки генеалогічного матеріалу вони поділяють на три етапи: 1) створення генеалогічного досьє на кожного представника роду, що вивчається; 2) складання на базі генеалогічного досьє на кожного представника роду

генеалогічних карток, які резюмують дані досьє; 3) створення родовідних розписів та генеалогічних таблиць [2, с. 16-18].

Свій зразок методики оформлення інформації про представників родин дає В. Кривошея [3, с. 8-10].

Цікаву методику використання інших джерел при складанні родоводів застосували кийські дослідниці М. Дмитрієнко та І. Войцехівська. Реконструюючи родовід відомого вченого В. Іконникова, вони звернули увагу на біографії його братів та сестри. На їх думку, «едиційна практика засвідчує, що пошук генеалогічних даних неодмінно завершується успіхом при паралельному розгляді матеріалів до біографій найближчих родичів, що належать до одного коліна» [4, с. 51].

За допомогою до цієї практики звернулася і інша дослідниця Н. Крутікова, досліджуючи родовід М. Гоголя. Як відомо, у М. Гоголя не було прямих нащадків, але в нього були сестри і племінники. І саме знання їх імен і прізвищ дало можливість за допомогою щоденників сестри, чоловіка сестри і племінниці пролити світло на деякі сторінки життя письменника. Деякі сторінки з цих щоденників є літописом тієї гілки Гоголівського роду, яка породичалася з пушкінським [5, с. 79-85; 6, с. 85-93].

Таким чином, в останніх розвідках, присвячених дослідженню родоводів різних осіб, дослідники викладають окремі моменти методики використання різноманітних генеалогічних джерел. Але узагальнюючої праці з проблеми методики генеалогічного дослідження ще немає. Таким чином, одним з головних завдань сучасної генеалогії є розробка методики генеалогічних досліджень.

1. Служинська З., Шамеко М. Ш. Генеалогія. – Львів, 2000. – Частина 1: Побудова, аналіз та застосування родоводів.

2. Родовід. Наук.-метод. посібник / підг. Томазов В.В. – К., 2001.

3. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нарис історії козацьких полків. – К., 2002.

4. Дмитрієнко М., Войцехівська І. До питання про джерельну базу для складання родоводів // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. М-ли І генеалогічних читань пам'яті В. Модзалевського. – К., 1996.

5. Крутикова Н. Сторінки родинної хроніки Гоголів // КС. – 1998. - № 4.

6. Щоденник Є. В. Гоголь (Бикової), В. І. Бикова, М. В. Бикової (Рахубовської) // Київська старовина. – 1998. – № 4.

МИХАЙЛІЧЕНКО М. А.

канд. іст. наук

**ДОЛІ ВОЯКІВ ЗІ СТАРОЇ СВІТЛИНИ:
ФРАГМЕНТИ БІОГРАФІЙ Г. ШЕВЧЕНКА
ТА М. ДОРШПРУНГ-ЦЕЛІЦЕ – УЧАСНИКІВ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Уже близько 10 років я колекціоную світлини доби Першої світової війни, поєднуючи при цьому захоплення колекціонера та науковий інтерес історика. Найцікавіше у цьому різновиді колекціонування – атрибуція знімку, з'ясування роду військ, місця служби вояків, а інколи і фактів біографії. Останнє – найцікавіше, оскільки вимагає не лише досвіду, знань і доступу до джерел інформації, але й, досить часто, випадковості. Саме завдяки випадковому везінню мені вдалося з'ясувати деякі факти з біографій двох людей з фотографії, яку ви зараз бачите.

Світлина потрапила до моєї колекції у 2012 році. Серед персонажів знімку досить легко ідентифікуються російські військові: лікар (стоїть у центрі), офіцер (стоїть праворуч), а також сестри милосердя. На звороті світлини вказані прізвища людей, позначених на лицевій стороні знімку – «Шевченко» (сидить ліворуч на ліжку) та «Доршпрунг-Целіце» (лежить праворуч), а також місце зйомки – «2-й лазарет, Лесова». Здавалось би, надто мало інформації для того, щоб з'ясувати щось конкретне про людей на знімку. Проте, я вирішив спробувати щастя і виклав фото на одному з форумів для колекціонерів. І мені майже одразу ж пощастило – фото з цього ж комплексу знайшлося у іншого колекціонера, який охоче поділився його сканом. Зворот цього знімку був більш інформативним. Він містив написи: «Доршпрунг-Целице

прап.[орщик] Павлогр.[адского] полка» та «Шевченко прап.[орщик] Павлогр.[адского] полка» [5]. Оскільки Павлоградських полків на той час в Російській армії було лише два – 2-й лейб-гусарський та 283-й піхотний, пошук значно звузуюся. І досить швидко на одному з генеалогічних форумів було знайдено інформацію про прапорщика Доршпрунг-Целице. З'ясувалося, що звали його Миколою Йосиповичем, народився він 8 травня 1894 р., походив з дворян Лифляндської губернії і служив саме в 283-му піхотному Павлоградському полку [2].

А от про прапорщика Шевченка на той момент нічого з'ясувати не вдалося. Проте, нещодавно відкрилися нові можливості для пошуку. У 2017 р. було створено портал «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов». Інформаційний ресурс є банком даних, в якому представлені копії документів з фондів державних і відомчих архівів Росії, зокрема Російського державного військово-історичного архіву [3]. Портал надає користувачам інструментарій для пошуку інформації про вояків за різними параметрами, зокрема прізвищем, місцем служби та чином (званням), що дало можливість відшукати деякі документи про офіцера 283-го піхотного Павлоградського полку Шевченка. Особливу інформаційну цінність представляє послужний список, який дозволив встановити деякі факти біографії офіцера.

Отже, стало відомо, що Шевченко Григорій Омелянович народився 26 січня 1895 р. в родині селянина Київської губернії. Мав неповну середню освіту, про що свідчить зазначене у послужному списку свідоцтво про закінчення 6 класів 7-ї московської гімназії. Проте, не можна впевнено стверджувати, що майбутній офіцер вчився у цьому навчальному закладі. Цілком ймовірно, що він лише склав у ньому іспити, необхідні для вступу до військового училища.

На самому початку Великої війни, 9 вересня 1914 р., Григорій Шевченко добровольцем («охотником») вступив до

війська і був зарахований до 279-го піхотного Лохвицького полку. Вже у жовтні того ж року він бере участь «в походах и делах против Германии».

Наприкінці січня 1915 р. вольноопределяючийся Шевченко був відкомандирований до Москви для вступу до Олексіївського військового училища, до якого був зарахований 1 лютого того ж року. Був одним з кращих юнкерів училища, про що свідчить звання старшого портупей-юнкера. Закінчив училище по 1-му розряду (тобто склав іспити з високим середнім балом).

9 липня 1915 р. Григорію Шевченко було присвоєно чин прапорщика і відряджено до служби у 29-му запасному батальйоні. 25 вересня з 91-ю черговою ротою поповнення він був направлений «на театр военных действий» і 4 жовтня прибув до 283-го піхотного Павлоградського полку. У цьому полку офіцер, прослуживши на різних (переважно стройових) посадах, був підвищений у чинах до штабс-капітана і отримав 7 бойових орденів до ордену Св. Володимира 4 ст. з мечами і биндою включно. У 1917 р. відзначений солдатським Георгіївським хрестом з лавровою гілкою. Був тричі поранений. 25 січня 1918 р., відповідно до наказу по 30-му армійському корпусу, 283-й піхотний Павлоградський полк був розформований, а штабс-капітан Шевченко був виключений з його списків [4].

Отже, деякі факти з біографії одного з персонажів знімку нам вдалося з'ясувати. Цікаво з'ясувати час і місце зйомки. Як ми пам'ятаємо, на звороті фото було вказано «2 лазарет, Лесова». Із записів у послужному списку Григорія Шевченка дізнаємось, що у листопаді 1915 р. він лікувався від хвороби саме у 2-му лазареті 71 піхотної дивізії [4]. Нажаль, ми не можемо достеменно встановити, в якому саме населеному пункті розташовувався польовий лазарет. Проте, ми припускаємо, що це може бути с. Лісове Маневицького району

Волинської області в районі якого в середині листопада 1915 р. велися запеклі бої [6, с. 54].

Нажаль, зовсім небагато нового вдалося дізнатися про Миколу Іосифовича Доршпрунг-Целице . З картки прибулого на лікування дізнаємося, що за національністю він був литовцем, за віросповіданням православним. Народився і мешкав до війни у м. Скобелев (нині м. Фергана, Узбекистан). Був поранений 7 червня 1916 р., на четвертий день Брусиловського прориву в бою за с. Грузятин (в цьому ж бою був поранений і Г.О. Шевченко). Лікувався у 5-му зведеному евакуаційному шпиталі та Лазареті службовців Ташкентської залізниці (м. Оренбург) [1; 8]. Подальша доля офіцера невідома.

Так само достеменно невідома доля Григорія Шевченка після демобілізації «старої армії». Щоправда, вдалося знайти інформацію про людину, ім'я і рік народження якої повністю співпадають з даними героя нашого дослідження. У базі даних «Подвиг народа» знаходимо нагородний лист на Григорія Омеляновича Шевченка, 1895 року народження, українця, безпартійного, червоноармійця, санітара 1-ї окремої автосанітарної роти 1-ї Ударної армії. Був мобілізований Кордайським РВК Джамбульської області, воював з липня 1941 р. Наказом по військам 1-ї ударної армії від 13 червня 1945 р. нагороджений медаллю «За бойові заслуги» [7]. Проте, повної упевненості в тому, що у нагородному листі йдеться саме про колишнього штабс-капітана Шевченка немає. Хоча дуже хотілося б вірити в те, що офіцер зі старої світлини зміг пережити усі трагічні події, які випали на долю його покоління.

1. Дарширунг-Целице (Дорширунг-Целице) Николай Осипович – уведомление о приеме раненого. Портал «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов». URL: https://gwar.mil.ru/heroes/document/2089/?page_id=1368469.

2. Ищу любые упоминания фамилии Целицо (Целица). Генеалогический форум ВГД. URL: <http://forum.vgd.ru/post/595/34392/p858530.htm#pp858530>.

3. О проекте. Портал «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов». URL: <https://gwar.mil.ru/about>.

4. Послужной список поручика 29 пехотного запасного батальона Шевченко. Портал «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов». URL: https://gwar.mil.ru/heroes/document/50516127/?page_id=50644865.

5. Фото из лазарета. SAMMLER.ru – лучший форум для коллекционеров. URL: <http://www.sammler.ru/index.php?showtopic=104245>.

6. Хомич П. М. Бойові дії на Волинському Поліссі під час Першої світової війни й участь у них польського Легіону. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2018. Т. 29(68), № 3. С. 53-56.

7. Шевченко Григорий Емельянович 1895 г.р. Электронный банк документов «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.». URL: <http://podvignaroda.ru/?#id=25507850&tab=navDetailManAward7>.

8. Шевченко Григорий Емельянович – карточка на прибывших (высшие чины). Портал «Памяти героев Великой войны 1914–1918 годов». URL: https://gwar.mil.ru/heroes/document/2001/?page_id=2503293.

ДЕГТЯРЬОВ С. І.
д-р іст. наук, професор
ЗАВГОРОДНЯ В. М.
канд. юр. наук, доцент

**ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКО-
РУМУНСЬКІ ДИПЛОМАТИЧНІ І ТОРГІВЕЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ У 1918 РОЦІ**

Пошук шляхів покращення відносин з іншими державами знаходиться у доволі широкій площині політичного й міжкультурного діалогу. Важлива роль при цьому належить вивченню історичного контексту ускладнень і конфліктів у дипломатичних відносинах. Зокрема, якщо говорити про зносини України та Румунії, то можна стверджувати, що певні ускладнення у «спілкуванні» цих держав з самого початку виникли у зв'язку з так званим бессарабським питанням.

У такому контексті важливо визначити характер і особливості цих відносин, встановити вплив бессарабської кризи на розвиток торгівлі та інших економічних зв'язків між двома країнами, розглянути спроби пошуку компромісів, а також досвід дипломатичної взаємодії держав в умовах територіального конфлікту 1918 р.

У якості джерел для подібних досліджень слід використовувати, у першу чергу, нормативні акти вказаного періоду, періодичні матеріали та мемуарну літературу. Для об'єктивного висвітлення фактів слід активно використовувати

критичний підхід, оскільки жодне з цих джерел не може позиціонуватися як абсолютно достовірний:

- у нормативних документах, з одного боку, фіксувалися або планувалися конкретні дії урядів, але з іншого – не всі з цих кроків були реалізовані;

- періодика оперативно висвітлювала різні аспекти відносин між Румунією, Україною та Бессарабією, переговори між їхніми представниками, але ці відомості часто вміщували неперевірені дані, припущення журналістів, що базувалися на здогадках тощо;

- спогади сучасників дають багато додаткових відомостей, цікавих з наукової точки зору, але часто ці джерела виявляються дещо політично заангажованими (автори мемуарів, як правило, були прибічниками різних політичних утворень і могли або надто критикувати ті чи інші події, або перебільшувати їхнє позитивне значення), містять не завжди об'єктивні оцінки інших учасників подій.

Донині опубліковано багато наукових і публіцистичних робіт авторів радянського періоду, вчених з пострадянських і західних держав, які більшою чи меншою мірою проливають світло, у тому числі й на такі важливі питання історії, як дипломатія Румунії й України у перші роки після Першої світової війни; проблема Бессарабії, яка прагнула до створення своєї державності, і місце у ній як сусідніх держав, так і держав – основних членів військово-політичних блоків Антанта та Троїстий (Четверний) союз.

Найбільш багатими у контексті вказаної проблематики є молдавська, румунська, російська та українська історіографії. Існують навіть окремі дослідження, присвячені історіографії вказаних питань. У першу чергу, слід виділити праці С. Назарії, І. Левіта, В. Бенюка, П. Бойка, П. Шорнікова, В. Макаруча, І. Цуркану та інших [1; 2; 11; 12; 13; 14; 15; 22; 23; 25; 32]. Ще у 1920-х роках відомий політичний діяч Х. Раковський присвятив

окрему роботу румунсько-бессарабським відносинам перших років після Першої світової війни, де давав оцінку політиці румунського й українського урядів у відношенні Бессарабії [19, с. 16]. Оцінка ця була здебільшого негативною, як і у більшості дослідників радянського періоду. Існують і поодинокі дослідження західних вчених [24; 26]. Наприклад, американський дослідник Ч.А. Кларк, вивчаючи бессарабське питання 1918 р., оцінював політику щодо цього регіону як з боку Румунії, так і з боку України (а конкретно – уряду Центральної Ради) як загарбницьку [27; 28].

У той же час недостатньо вивченим залишається питання відносин між Україною та Румунією у 1918 р., хоча цієї проблеми торкалися різною мірою деякі вчені, присвячуючи їй спеціальні дослідження або поверхово торкаючись її у контексті вивчення більш широких тем. Зокрема, деякі аспекти українсько-румунських відносин у своїх працях розглядали П. Гай-Нижник, В. Кройтор, Б. Левик, В. Макарчук, М. Несук, О. Пономарьов, Н. Рудий, П. Сацький, С. Дегтярьов, В. Завгородня и др. [3; 9; 10; 13; 16; 17; 20; 30], а також румунські дослідники Г. Кожокару, В. Добринеску, И. Попа и Л. Попа [18; 29; 31]. Приділяли увагу цьому питанню і деякі сучасники описуваних подій, зокрема з числа тих, хто брав безпосередню участь у налагодженні цих відносин. З українських політичних діячів, які писали про це у своїх спогадах, у першу чергу слід назвати очільника Української Держави П. Скоропадського та міністра закордонних справ того часу Д. Дорошенка [8, с. 294–298; 21, с. 269, 310].

Безпосередньо цій проблемі свої роботи присвятили М. Гедін [4], С. Дегтярьов, В. Завгородня [5; 6; 7; 30]. Ці автори також намагалися вивчити відносини між Румунією, Україною та Бессарабією, яка намагалася створити свою державність у 1917–1918 рр. Вони дійшли висновків про те, що Бессарабія з причини низки внутрішніх і зовнішніх політичних чинників не

мала повноцінної можливості відстоювати свої інтереси. А Україна та Румунія, потребуючи підтримки одне одного, так і не змогли налагодити ефективної взаємодії між собою саме з причини невирішеності так званого бессарабського питання [5; 30].

У цілому можна стверджувати, що проблематика українсько-румунських відносин у 1918 р., ніколи не досліджувалася вченими й не описувалася сучасниками поза контекстом бессарабської проблеми. При цьому недостатньо уваги приділено деяким аспектам українсько-румунських відносин, зокрема, питанням економічних і дипломатичних стосунків між цими державами.

1. Бенюк В.А., Назарія С.М. Эволюция общественно-политической ситуации Бессарабии в конце 1917 г. и начало румынской военной интервенции // Русин. 2017. № 3 (49). С. 28–57.

2. Бойко П. Бессарабский вопрос по итогам Первой мировой войны // Русин. 2014. № 4 (38). С. 47–60.

3. Гай-Нижник П. Торгівельно-промислова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1997. Т. 2. С. 353–396.

4. Гедін М. Українсько-румунські відносини напередодні та в період гетьманування Павла Скоропадського // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». 2012. Вип. 17. С. 107–115.

5. Дегтярев, Завгородня, 2019 – Дегтярев С.И., Завгородня В.Н. Украинско-румынские дипломатические и торгово-экономические отношения на фоне Бессарабской проблемы в 1918 г. // Русин. 2019. №55. С.169-191.

6. Дегтярьов С., Завгородня В. Відносини України, Румунії та Бессарабії у 1918 році: постановка проблеми // Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 29–30 березня 2018 року. Ченстохова-Ужгород-Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 88-90.

7. Дегтярьов С., Завгородня В. Санкційний режим в україно-румунських відносинах періоду Української Держави: застосування репресалій і спроби пошуку компромісу // Актуальні питання юриспруденції: теоретичний та практичний виміри: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 25-26 квітня 2018 року). У 2-х частинах. Частина 2. Суми, 2018. С. 225-229.
8. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
9. Кройтор В. Бессарабська проблема в українсько-румунських політичних відносинах 1917–1918 рр. // Історія в школі. 2001. № 1. С. 4–8.
10. Левик Б. Зовнішньополітичні орієнтири уряду Павла Скоропадського (за архівно-мемуарними матеріалами) // Схід. 2017. № 4 (150). С. 69–74.
11. Левит И.Э. Молдавская республика (ноябрь 1917 – ноябрь 1918). Кишинёв: Центральная типография, 2000. 498 с.
12. Левит И.Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Тирасполь: Литера, 2012. 240 с.
13. Макарчук В., Рудый Н. Восточные границы межвоенной Румынии (1918–1940 гг.): аспекты международного права // Русин. 2012. № 2 (28). С. 55–66.
14. Назария С.М. Сфатул Цэрий, «объединение» с Румынией и отношение к нему молдаван и нацменьшинств Бессарабии (1917–1918 гг.) // Русин. 2013. № 3 (33). С. 138–154.
15. Назария С.М. Аннексия Бессарабии Румынией с позиций международного права и отношение к этому жителей края // Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2013. № 2. С. 45–48.
16. Несук М.Д. Бессарабське питання в українсько-румунських відносинах 1917–1918 рр. // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: зб. наук. пр. пам'яті д-ра іст. наук, проф. С.М. Пархомчука. Київ, 2007. С. 153–174.
17. Пономарьов О. Бессарабське питання в українсько-румунських відносинах у 1917–1918 роках // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2007. № 89–90. С. 44–49.

18. Попа И., Попа Л. Румыны, Бессарабия и Приднестровье. Кишинев: Prut international, 2010. 263 с.
19. Раковский Х. Румыния и Бессарабия. К семилетию аннексии Бессарабии. М.: Издание Литиздата Н.К.И.Д., 1925. 56 с.
20. Сацький П.В. Українсько-румунські прикордонні відносини наприкінці 1917 – у 1918 рр. і роль російсько-румунського договору 5–9 березня 1918 р. // 36. наук. пр. Наук.-дослід. ін-ту українознавства. Київ, 2007. Т. 15. С. 441–450.
21. Скоропадський П.П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ: Наш формат, 2016. 480 с.
22. Шорников П. Молдавская государственность и молдавская национальная идентичность в XX – начале XXI в. // Русин. 2007. № 4 (10). С. 70–79.
23. Шорников П. Русское сообщество Бессарабии и Румынское государство. 1918–1940 гг. // Русин. 2010. № 4 (22). С. 72–88.
24. Baar V., Jakubek D. Divided National Identity in Moldova // Journal of Nationalism, Memory & Language Politics. 2017. Vol. 11, is. 1. P. 58–92. URL: <https://www.degruyter.com/downloadpdf/j/jnmlp.2017.11.issue-1/jnmlp-2017-0004/jnmlp-2017-0004.pdf>.
25. Benyuk V.A., Nazariya S.M., Sprinchane M.V. The Emergence of the Bessarabian Question in 1917–1918 and Interpretation of These Events in the Historiography and Memoirs of Romanian Politicians // Conference: Conference: A glance through the century: the revolutionary transformation of 1917 (society, political communication, philosophy, culture). P. 105–119. URL: http://sociosphera.com/images/Books/Books_2017/Vzglyad_cherez_stoletie/105-119_benyuk_v_a_nazariya_s_m.pdf.
26. Bold Em., Locovei R.O., Ioniță A. Relațiile româno-sovietice (1918–1941). Iași, Editura Demiurg, 2008.
27. Clark Charles Upson. The Ukraine Encroaches // Bessarabia: Russia and Roumania on the Black Sea. New York, 1927. URL: http://depts.washington.edu/cartah/text_archive/clark/bc_16.shtml.
28. Clark Charles Upson. Anarchy In Bessarabia // Bessarabia: Russia and Roumania on the Black Sea. New York, 1927. URL: http://depts.washington.edu/cartah/text_archive/clark/bc_19.shtml#bc_19.
29. Cojocaru Gheorghe E. Integrarea Basarabiei în cadrul României (1918–1923). București, 1997. 270 p.

30. Degtyarev S.I., Zavorodnia V.M. The Bessarabian Question in 1917–1918: The Relations of Romania, Bessarabia and Ukraine // *Bylye Gody*. 2018. Vol. 48. Is. 2. P. 872–879.

31. Dobrinescu V.Fl. *Bătălia diplomatică pentru Basarabia*. 1918–1940. Iași: Editura «Junimea», 1991.

32. Țurcanu I. *Unirea Basarabiei cu România. Preludii, premise, realizări*. 1918. Chișinău: Tipografia Centrală, 1998. 260 p.

HECТЕРЕНКО В. А.
канд. іст. наук, доцент

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ЗМІН НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НА СХОДІ У 1943-1944 рр.

Наприкінці 1943 рр. було зрозуміло, що у Другій світовій війні стався злам. Радянські війська, зупинивши наступ вермахту під Курськом, почали витіснити його частини з території СРСР. В Україні вони форсували Дніпро й вели бої на Правобережжі. Війська союзників, передусім США й Великобританії, завдали поразки Африканському корпусу й висадилися в Сицилії й Італії. Авіація союзників методично завдала ударів по території Німеччини. Однак попри це в керівництві Третього рейху не згасали сподівання на перемогу чи, принаймні, на сепаратний мир із західними союзниками СРСР. Тому не лише аналізувався досвід й підводилися підсумки східної окупаційної політики, але й розроблялися плани по її вдосконаленню на майбутнє. Її складовою були й заходи в сільськогосподарській сфері.

У ЦДАВО України, фондї КМФ-8, зберігаються ряд документів, що відносяться до вказаного періоду. Їх автори,

представники різних інстанцій, які здійснювали окупаційну політику на Сході, аналізували результати своєї діяльності, а також робили пропозиції щодо її вдосконалення на майбутнє. Щоправда недостатня систематизація документів (мікрофільми перенесені на паперові носії) не дозволяє чітко визначити їх авторство й датування. Це можна зробити лише за змістом.

Один з таких документів, судячи зі змісту, був складений міністерством східних окупованих територій А. Розенберга «Пропозиції по питаннях східної політики». На початку вказано наступне: «... Але ще не все трачено. Якщо населення, як тепер з'ясувалося, готове пробачити більшовизму 25 років кровопролиття й терору, то воно буде готове вибачити й нам тяжкі помилки, яких ми припустилися протягом одного року, якщо ми і словом і ділом повернемо штурвал на 180 градусів й зуміємо пробудити в народі надію на краще майбутнє. Тільки півмірами тут вже не обійтися» [1, арк. 77]. Далі наводиться аргумент ще більш важливий. Його суть в тому, що Німеччина не має достатньо людських ресурсів для вирішення задач по всій Європі й на Сході (чиновники, лікарі, вчителі, інженери). А тому потрібно широке залучення народів Сходу до співпраці, ніж це було до того.

Далі пропонувалися здійснити наступні заходи, які б довели місцевому населенню, що німці несуть «свободу» й на зміну ненависній радянській системі має прийти «новий світ»: 1. Негайне скасування колгоспної системи й заміна її ефективними майновими й трудовими відносинами, що базувалися б на індивідуальній ініціативі. 2. На противагу більшовицьким методам господарювання відновлення приватної власності на землю, присадибне господарство й ведення кустарних промислів, тобто пристосування тамтешніх умов до європейських форм економічного життя. При цьому економічна система, за якої вся продуктивна діяльність на Сході мала б перебувати лише в руках німців, повинна бути виключена за

політичними міркуваннями. 3. Гарантування безпеки особистості шляхом запровадження твердих правових основ. 4. Увага питанням культури й національному питанню (освіта, мистецтво, література) за умови, що ця діяльність не матиме антинімецького спрямування. 5. Залучення народів Сходу до адміністративного управління своєю країною і несення відповідальності за свою діяльність. 6. Формування національних бойових частин для підтримки порядку й боротьби з більшовизмом [1, арк. 79-80].

Завершується документ тезою про те, що серед народів Сходу необхідно пропагандувати ідею європейського співтовариства, при цьому підкреслювати думку, що ці народи є частиною Європи з метою забезпечити поширення європейських ідей на його великому просторі, політичне керівництво ним з європейського центру (вочевидь з Німеччини – *В. Нестеренко*) і його позитивне використання [1, арк. 83-84].

1. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 171.

СУХОНОС В. В.
д-р юрид. наук, професор

**ПОВСТАННЯ В ФОРТЕЦІ БАДАБЕР 1985 р.:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТА ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ВИТОКИ**

26 квітня 1985 р. поблизу містечка Бадабер в Пакистані група радянських полонених, захоплених під час їхнього перебування в Афганістані, підняли повстання. У таборі перебували 9 радянських та 40 афганських військовослужбовців, у тому числі й офіцери. Проте, як не парадоксально, але повстання очолили не вони, а цивільні українці – водій М. Шевченко («Абдурахмон») з Сумської області та моторист В. Духовченко («Юнус») із Запоріжжя. Події повстання свого часу були достатньо описані [10, с. 142–152], а тому не вони будуть метою нашого дослідження, а ті витоки міжнародно-правового та історико-культурологічного плану, що призвели до повстання.

Першоосною цього стало, звісно, введення в Демократичну Республіку Афганістан т. зв. «обмеженого контингенту» Радянської армії.

Пояснити цей крок можна лише з урахуванням певної історичної канви.

17 липня 1973 р. в результаті військового перевороту в Афганістані була повалена монархія. Правлячий монарх Афганістану Захір-шах, якого в країні називали не інакше як «Захір-баба» – «батько нації» [4, с. 78], під час свого перебування закордоном в Італії, був відсторонений від влади. На чолі країни став двоюрідний брат шаха М. Дауд [5, с. 76]. Звісно, це був не перший державний переворот, який відбувся в Афганістані [4, с. 22–78], проте саме його результатом стало

падіння монархії і запровадження республіканської форми правління.

М. Дауд одночасно став президентом, прем'єр-міністром і міністром оборони Республіки Афганістан [2, с. 7].

Утім, невдала внутрішня політика врешті-решт обернулася на черговим державним переворотом: у квітні 1978 р. під проводом Народно-демократичної партії Афганістану відбувся військовий заколот, результатом якого стало вбивство М. Дауда. До влади фактично прийшла група «Хальк» («Народ») на чолі з Н.-М. Таракі [9, с. 49]. Група «Пачрам» («Знамено») також набула певного впливу, а її лідер Б. Кармаль став заступником Н.-М. Таракі. Республіка Афганістан перетворилася Демократичну Республіку Афганістан (ДРА). Н.-М. Таракі став прем'єр-міністром та головою Революційної Ради [1, с. 33]. Міністром закордонних справ став Х. Амін [7, с. 232].

Саме у цей період розпочалися численні прохання керівництва ДРА ввести радянські військові частини до Афганістану [7, с. 235].

У вересні 1979 р. Х. Амін силоміць усунув від влади Н.-М. Таракі, а згодом і фізично його знищив [1, с. 36]. Потужного удару було завдано й групі «Пачрам»: багатьох її членів було репресовано, а лідера групи відправлено послом до Чехословаччини [7, с. 237].

В цих умовах радянське керівництво прийняло рішення про насильницьке повалення влади Х. Аміна, що і було реалізоване 27 грудня 1979 року [6, с. 6–7].

Країну очолив Б. Кармаль. Саме на його підтримку СРСР ввів «обмежений контингент радянських військ» до ДРА.

Звичайно, таке рішення не було миттєвим.

Як відомо, на перших порах далеко не весь склад Політбюро ЦК КПРС підтримав ідею щодо введення військ. Зокрема, О. Косигін, висловлюючись за надання допомоги

ДРА, водночас наполягав на використанні афганським керівництвом власних збройних сил. Проте, за негайну допомогу правлячому в Афганістані режиму висловилися міністри оборони та закордонних справ Д. Устинов та А. Громико, а також голова КДБ СРСР Ю. Андропов [9, с. 51–52].

Не все було однозначним і в середовищі військового керівництва. Як відомо, начальник Генерального Штабу Збройних сил СРСР М. Огарков та його перший заступник С. Ахромєєв, а також заступник В. Варенников рішуче виступали проти введення радянських військ до Афганістану. Проте, Д. Устинов, як член Політбюро, просто віддав їм наказ коритися [9, с. 53].

Міжнародно-правовим підґрунтям для введення радянських військ до Афганістану став Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво, укладений між СРСР і ДРА 5 грудня 1978 р. в Москві. Саме ст. 4 означеного договору містила взаємне зобов'язання «удаватися до відповідних заходів з метою забезпечення безпеки, незалежності і територіальної цілісності» [9, с. 49–50].

Проте, відразу після введення військ розпочалися численні проблеми. 15 січня 1980 р. Генеральна Асамблея ООН категорично засудила інвазію радянських військ і категорично зажадала «негайного, повного та беззаперечного» виведення військ з Афганістану [3, с. 12].

26 січня в столиці Малайзії Куала Лумпур відбулася конференція ісламських богословів, на якій були присутні 200 делегатів з 17 країн. Вони прийняли різку резолюцію, в якій усі мусульмани призиваються надати «дієву підтримку афганським борцям за свободу в їхній священній війні (джихад) проти радянських окупантів» [3, с. 13].

Утім, негативне сприйняття світом дій СРСР не мало б жодного впливу на ситуацію, якби радянське керівництво не

недооцінило самих афганців, адже, як відомо, лише вони зуміли протистояти Британській колоніальній імперії – імперії, над якою «ніколи не заходить Сонце». Як відомо, Британія тричі намагалася завоювати Афганістан і тричі зазнавала поразки [1, с. 23–24]. Недаремно писав у своєму повідомленні російському Міністерству закордонних справ про народ Афганістану радник посольства В. Ігнат'єв наприкінці ще в ХІХ ст.: «Ми віддаємо перевагу своїм внутрішнім розбратам, своєму безладу, говорять афганці, нам краще бути поголовно побитими, але ми не хочемо мати над собою повелителя; ми усі є рівними» [11, с. 4].

Навесні 1980 року війна набрала обертів і набула нищівного характеру.

Саме у цей період розпочинається і проблеми з полоненими.

Річ у тому, що, згідно Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., захист прав останніх брала на себе Держава. У випадку ж з афганськими повстанцями-моджахедами, вони не мали за собою Державу. Більше того, офіційно СРСР не визнавався окупантом, адже діяв на території ДРА за погодженням з її офіційним керівництвом. Виходячи з цього, захоплені у полон радянські військовослужбовці не могли навіть розраховувати статус військовополоненого, адже, навіть згідно ч. І ст. 12 Конвенції, військовополонені «перебувають у владі ворожої Держави, але не окремих осіб чи військових частин, які взяли їх у полон» [8, с. 753]. У випадку ж з моджахедами СРСР, можливо, уперше, після закінчення ІІ Світової війни, зустрівся із абсолютно децентралізованою системою спротиву, яка втілювалася в окремих загонах, котрі не підпорядковувалися жодній «Державі».

Саме тому можна констатувати, що повна незахищеність радянських військових, що потрапили у полон під час бойових

дій в Афганістані, як і жорстоке поводження з ними, фактично і призвела до їхньої спроби радикально змінити свій статус.

В Бадабері це обернулося збройним повстанням.

-
1. Афганистан: борьба и созидание / [Сост. О. О. Чернета]. – М. : Воениздат, 1984. – 143 с.
 2. Афганистан: проблемы войны и мира / [отв. ред. А. Д. Давыдов]. – М. : Редакционно-издательский отдел Института востоковедения РАН, 1996. – 190 с.
 3. Афганистан: факты, наблюдения, комментарии. – Б/и., 1980. – 46 с.
 4. Белокреницкий В. Я. Авторитаризм и демократия в условиях Афганистана и Пакистана / В. Я. Белокреницкий, Р. Р. Сикоев. – М. : Институт востоковедения РАН, 2013. – 176 с.
 5. Бойко В. С. Либеральный эксперимент в Афганистане и возвышение Мухаммада Дауда в конце 1940-х – начале 1950-х гг. / В. С. Бойко // Восток / Oriens. – 2011. – № 3. – С. 76–87.
 6. Гай Д. Вторжение. Неизвестные страницы необъявленной войны / Давид Гай, Владимир Снегирев. – М. : СП «ИКПА», 1991. – 380 с.
 7. Медведев Р. А. Андропов / Рой Александрович Медведев. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 434 с. – (Жизнь замечат. людей. Серия биогр.; вып. 982).
 8. Международное право в документах : учебное пособие / [сост. Н. Т. Блатова ; ред. Л. А. Могусева]. – М. : Юридическая литература, 1982. – 856 с.
 9. Рубцов Ю. В. Советский Союз в «необъявленной» войне в Афганистане (1979 – 1989 годы): осмысление прошлого / Ю. В. Рубцов // Новая и новейшая история. – 2009. - № 1. – С. 48–70.
 10. Сухонос В. В. Державний механізм забезпечення національної безпеки: інституціонально-правова та технологічна парадигми: монографія / Володимир Вікторович Сухонос, Віктор Володимирович Сухонос; [наук. ред. О. В. Скрипнюк]. – Суми : Університетська книга, 2019. – 288 с.
 11. Шумов С. А. История Афганистана. Документальное исследование / С. А. Шумов, А. Р. Андреев. – М. : Крафт, 2002. – 236 с.

*ШИБАЄВА Д. О.
магістрантка ННІП СумДУ*

РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ У СФЕРІ МІГРАЦІЇ

Міграційна політика Європейського союзу (далі – ЄС) становить неабиякий інтерес для України, оскільки ЄС є важливим партнером нашої держави. Крім того, саме в ЄС спрямовується великий міграційний потік наших співвітчизників. На території ЄС, головним чином, в країнах Східної та Південної Європи проживає, працює чи навчається величезна кількість українських громадян. Так, відповідно до офіційних даних Статистичної організації Європейської комісії (Eurostat) на 2013 рік в Німеччині перебувало 153,4 тис. вихідців з України, в Португалії – 44 тис. осіб, в Італії – 192,3 тис. осіб, в Іспанії – 84 тис. осіб в Чехії 107,7 тис. осіб [1]. Уже в 2016 році більшість з майже 3,4 мільйонів нових дозволів на проживання в ЄС була отримана саме українцями (близько 589 тис.). З них майже 83% осіб отримували дозвіл саме в зв'язку з працевлаштуванням.

На нашу думку, прагнення України до інтеграції в ЄС є ще одним аргументом на користь актуальності вивчення правового режиму співробітництва України з ЄС у сфері міграції. Крім іншого, інтеграція до ЄС передбачає адаптацію законодавства у міграційній сфері до європейських стандартів. Це є передумовою більш широкого міжнародного співробітництва та взаємної допомоги, збільшення спроможності українського уряду керувати міграційними процесами.

Ключовим міжнародним документом, який сьогодні регулює специфіку взаємовідносин між нашою державою та ЄС є Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та ЄС, Європейським

Співтовариством з атомної енергетики та їх державами-членами, з іншої сторони, котра була підписана в 2014 р. [7].

Питанню співробітництва у сфері міграції присвячено ст. 16 Розділу III «Юстиція, свобода, безпека» Угоди про асоціацію Україна-ЄС. Відповідно до цієї статті Сторони підтверджують важливість спільного управління міграційними потоками між їхніми територіями та розвивають всеохоплюючий діалог щодо всіх питань у сфері міграції, зокрема нелегальної міграції, легальної міграції, незаконного переправлення осіб через державний кордон та торгівлі людьми, а також включення проблемних питань у сфері міграції до національних стратегій економічного та соціального розвитку регіонів, звідки походять мігранти. Такий діалог ґрунтується на основоположних принципах солідарності, взаємної довіри, спільної відповідальності та партнерства.

Наприкінці 2001 р. було підписано План дій у галузі юстиції та внутрішніх справ між Україною та ЄС [4]. Стосовно сфери міграції в ньому йшлося про адаптацію законодавства нашої держави та функціонування відповідних органів державної влади до стандартів ЄС, проведення інтенсивнішої інтеграційної політики, здійснення моніторингу міграційних процесів, перш за все нелегальної міграції, співробітництво в сфері реадмісії, продовження діалогу щодо візових питань.

Цілі, переслідувані документом, частково були реалізовані оновленням законодавства про громадянство України, прийняттям у 2002 р. Закону України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців» [6], та ратифікацією в 2006 р. Європейської соціальної хартії (переглянутої) [2] з прийняттям відповідного Закону, затвердженням Концепції Державної міграційної політики України [5].

У Концепції були сформовані основні стратегічні курси державної міграційної політики України та шляхи їх реалізації. Проте, на думку відомої української дослідниці з питань міграції

О. Малиновської, даний документ містив чимало вад, зокрема, через відсутність визначення специфіки міграційної ситуації в Україні та обумовлених нею викликів [3].

Наступним етапом у формуванні співробітництва між Україною та ЄС стало погодження у лютому 2005 року Плану спільних дій, котрий передбачав перелік пріоритетів співпраці. Серед них найголовніших визначалися переговори щодо угоди про реадмісію та щодо спрощеного візового режиму між ЄС та Україною. Для реалізації цього плану названі угоди були підписані вже у 2007 році, а з січня 2008 набули чинності.

Угода між Україною та Європейським Співтовариством про реадмісію осіб [7] передбачає взаємні зобов'язання учасників прийняти назад своїх громадян, а також громадян третіх країн та/або осіб без громадянства, котрі незаконно прибули на територію однієї зі сторін чи втратили законні підстави там перебувати. Основною метою такої угоди є спрощення передачі осіб, які порушили умови в'їзду, проживання або перебування у відповідній країні, полегшення транзитного проїзду осіб, котрі не виконують умови, що передбачені для в'їзду та перебування на території нашої держави або однієї з держав-членів ЄС, або припинили такі умови виконувати, запровадження процедури ідентифікації та безпечного і організованого повернення осіб, які не виконують правила згадані вище.

На сучасному етапі спостерігається посилення співробітництва України та ЄС з питань міграції перш за все за допомогою вдосконалення національного законодавства України та реформування його під європейські стандарти. Це безумовно сприятиме збільшенню шансів України на повноцінний вступ в ЄС.

1. Eurostat. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>.

2. Європейська соціальна хартія від 03 травня 1996 р. / База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_062.

3. Малиновська. О. А. Щодо необхідності розробки і затвердження нової редакції Концепції державної міграційної політики України. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1762>.
4. План дій Європейського союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ від 12 грудня 2001 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_494
5. Про Концепцію державної міграційної політики: Указ Президента України №622/2011 від 30 травня 2011 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/622/2011>
6. Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та Протоколу щодо статусу біженців: Закон України №2942-III від 10 січня 2002 р. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2942-14>
7. Угода між Україною та Європейським співтовариством про реадмісію осіб від 18 червня 2007 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_851 (Дата звернення 14.05.2019)
8. Угода про асоціацію між Україною з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергетики та їх державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011. (Дата звернення 14.05.2019)

ЗЯКУН А. І.
канд. іст. наук

**ІКОНОПИСНА ШКОЛА
КИЕВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ХІХ ст.**

Важливу роль в культурному житті Лаври відігравала її іконописна школа. У ХІХ ст. в Петербурзі функціонувала Академія мистецтв, що готувала професійних майстрів, та на Україні не було ні середнього, ні вищого мистецького навчального закладу. Фактично їх роль виконувала іконописна школа Києво-Печерської лаври, основним завданням якої було навчання рисунку та живопису. Заняттями учнів керували досвідчені монахи-живописці. В основу навчання, був покладений метод копіювання гравюр з різноманітних західноєвропейських художніх альбомів, котрих в Лаврі було достатньо. У формуванні творчої індивідуальності учнів значна роль належала вчителям, які свої знання та навички, що накопичувалися протягом тривалого часу, передавали учням. Лаврські учні були хорошими орнаменталістами. В їхніх роботах присутні орнаментальні мотиви запозичені з народної вишивки, різьблення по дереву, ювелірної чеканки. Досконалыми пейзажними малюнками лаврських учнів є фрагменти настінних розписів Успенського собору і Троїцької церкви, зокрема відомим художником був лаврський ієромонах Іринарх, який у 1844 р. виконав частину розписів в Успенському соборі.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. значне місце в розвитку образотворчого мистецтва України займають художники Л. Жемчужников, І. Соколов, К. Трутовський,

Н. Мурашко, М. Пимоненко, С. Святославский, Ф. Красицький, Г. Світлицький, Ф. Кричевський та вихованець лаврської школи І. Їжакевич.

У другій половині XIX ст. художники прагнули створити національний стиль в монументальних розписах. У руслі цього пошуку, ними були переосмислені традиції старого монументального мистецтва та народної декоративної творчості. З 1860 р. Лаврською іконописною школою керував академік Академії мистецтв А. Рокачевський. На 1870 рік в ній було 18 учнів, яких навчав художник П. Сорокін. Згодом він перейшов в Московське училище живопису, скульптури та архітектури. На його місце був призначений лаврський ієродиякон Аліпій. Навчання в школі тривало від 4 до 7 років. Учні мешкали, як правило, вдома. Згодом Аліпій запросив в Лавру учителем церковного живопису В. Барвітова, але Духовний собор йому відмовив. В цей час в Лаврській іконописній майстерні було 27 послухників і учнів, серед них - Михайло Краснопівцев, Семен Венедиктов, Василь Соколов, Грігорій Нетребко, Спиридон Науменко. В школу приймали учнів у віці не менше 13 років. Лавра вкладала спеціальний контракт з батьками майбутнього учня, зобов'язуючись повністю утримувати його (надавати квартиру, стіл, опалення, освітлення, одяг, взуття, прати білизну). Крім того, учневі виплачувалася стипендія - 8 рублів в рік. У контракті зазначалося, що учень повинен сумлінно вчитися і працювати 10 годин на добу. За прогули не тільки днів, але й годин накладався штраф. У контракті також було зазначено, що за час навчання учень «... не повинен займатися ніякими сторонніми роботами і не входити ні з ким ні в які домовленості». Якщо до закінчення навчання учня виключали за погану поведінку, то за кожен недовчений рік він або його батьки повинні були вносити в Лавру по 150 рублів сріблом. У фондах Києво-Печерської лаври збереглися програма і статут лаврської іконописної школи. У програмі записано: «Школа має

на меті дати учням художньо-іконописну освіту, а також художню підготовку для тих хто мають видатні здібності до вступу у вище художнє училище» [2, с. 97]. Отже, кращим випускникам ще видавали свідоцтво для вступу до Академії мистецтв.

На жовтень 1891 р. керівником Лаврської іконописної школи був ієромонах Феогност. При школі було 45 послухників і учнів, серед них – Панас Петухов, Ісидор Чернявський, Дмитро Лавриненко, Петро Зиков, Олександр Канчура, Лаврентій Волощенко [2, С. 97]. Художні заняття проводилися з малювання та живопису, знайомили учнів і з пейзажним живописом. Обов'язковим було виконання ескізів на задані релігійні теми. Під наглядом керівника школи вивчалось іконо писання. Учні також слухали лекції з історії мистецтв та анатомії. Заняття проводилися з 1 жовтня по 1 березня, а з березня і до 1 вересня учні виконували замовлення з оплатою їм 10 відсотків вартості [1, С. 38]. У 1901 р. доглядачем Лаврської іконописної школи як і раніше був ігумен Феогност. Працював тут вільнонайманий майстер Сцірідон Науменко, помічниками майстрів були монахи Герасим і Стратоник та послухники Олексій Добродеев і Ісидор Чернявський. У школі на той час було 29 учнів, серед них Микола Барановський, Стефан Басенко, Іван Дудченко, Лаврентій Духота, Семен Ландарь [2, с. 98].

З розвитком живописного мистецтва в Лаврі пов'язано ім'я українського художника Івана Їжакевича. У 1876 - 1882 рр. він навчався в Лаврській іконописній школі, а після в рисувальній школі М. Мурашка. У 1888 р. І. Їжакевич закінчив петербурзьку Академію мистецтв і в кінці 90-х років повернувся до Києва. Тут він виконав настінні розписи Покровської церкви, а також художньо збагатив Лавру. Зокрема, на початку ХХ ст. під його керівництвом були розписані уступи кріпосної стіни, сюжет розпису – Собори святих Блаженних і розпис Дальніх

печер. І. Їжакевич взяв активну участь у розписі трапезної в Трапезній церкві, і разом з учнями лаврської школи розписував інтер'єр Всіхсвятської церкви. У 1905 р. І. Їжакевич став вчителем Лаврської іконописної школи, однак через складну роботу по розпису Трапезної церкви, через рік, він залишив викладацьку роботу. На своє місце він рекомендував талановитого художника В. Соніна.

Період роботи І. Їжакевича в Лаврі можна назвати останньою спробою відродження колишньої слави Лаврської живописної школи, адже на цей час вона вже була реорганізована в іконописну майстерню зі штатом досвідчених майстрів, переважно з братії, і десяти учнів-пансіонерів. У період викладання В. Соніна з 1906 по 1910 роки лаврські іконописці і учні виконали десятки робіт для Лаври і інших церков і монастирів, писали ікони на замовлення і для продажу в іконних лавках, брали участь в реставраційних роботах.

1. Крикотун В. За мурами Лаври. Київ. 1979.

2. Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника / за ред. Ю. Кибальника. Киев. 1992. 288 с.

КОРОЛЬ В. М.

канд. іст. наук

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ СРСР

Державні трудові резерви (ДТР) в СРСР були централізованою системою професійно-технічної освіти протягом 1940-1959 рр. З огляду на постійний пошук найефективніших шляхів організації якісного навчання персоналу і політики забезпечення потреб економіки у робочій силі історія радянської системи державних трудових резервів періоду повоєнної відбудови економіки України доволі часто привертала увагу дослідників.

Сучасна українська історіографія навчальних закладів трудових резервів сформувалася після отримання державою незалежності. Перш за все, над даною проблематикою ще з радянських часів продовжувала працювати О. А. Бомбандьорова. Захищена у 2000 р. кандидатська дисертація дослідниці довгий час залишалася єдиною вітчизняною роботою такого рівня, що безпосередньо присвячена діяльності закладів ДТР. Автором було з'ясовано низку істотних недоліків навчально-виховної роботи шкіл ФЗН та училищ. Наголошувалося на невідповідності матеріально-технічної бази більшості закладів професійно-технічної освіти УРСР вимогам навчального та виробничого процесів, а також на складному матеріально-побутовому становищі учнівського контингенту [3].

Однак робота О. А. Бомбандьорової стосувалися лише періоду радянсько-німецької війни і хронологічно обмежувалася 1941–1945 рр. До того ж дослідниця головним чином зосередилася на вивченні навчально-виховного та

виробничого процесу в установах ДТР. При цьому ціла низка соціально-економічних та соціокультурних аспектів діяльності вказаної структури залишилися невисвітленими або були згадані лише побіжно і не отримали детального аналізу.

В 2017 р. була успішно захищена дисертація В. М. Короля, яка якраз була присвячена заповненню білих плям і лакун та комплексному дослідженню історії системи ДТР України [12].

Також роль шкіл ФЗН та ремісничих училищ у формуванні робітничих кадрів для відбудови важкої промисловості певним чином розглянуто у дисертації М. К. Лободи [14]. Дещо пізніше вона окремо аналізує загальний стан трудових ресурсів України під час німецької окупації та у післявоєнний період [15]. Проте діяльність системи ДТР розглядається істориком як частина більш широкого комплексного дослідження особливостей використання працездатного населення у важкій промисловості України та основних напрямів політики тоталітарних держав у сфері його залучення до виробництва. Зрештою, у своїх працях автор приходиться до думки, що незважаючи на всі недоліки мобілізації та організації навчання молоді, підготовлені в навчальних закладах системи трудових резервів численні робітничі кадри вчасно зіграли надзвичайно важливу роль у масовому і систематичному поповненні колективів підприємств.

У 2004 р. світ побачило унікальне видання енциклопедичного характеру «Профтехосвіта України ХХ ст.». Воно містить нариси з історії професійно-технічної освіти кожної області України та біографічні відомості визначних діячів даної галузі. Однак авторами текстів цього видання здебільшого виступили не фахові історики, а

педагоги, працівники обласних управлінь освіти, краєзнавці-аматори [19].

Аналізуючи джерела забезпечення машинобудування робочою силою в умовах повоєнної відбудови промисловості України, діяльність закладів системи ДТР з підготовки кваліфікованих кадрів для зазначеної галузі вивчала Л. М. Хойнацька. Також в її публікаціях містилися оцінки соціальної та молодіжній політиці радянського уряду [22].

Залучення до закладів системи трудових резервів як фактор деформації статево-вікової структури сільського населення розглядав В. М. Гаврилов [4]. У роботах І. Л. Лікарчука та А. В. Селецького висвітлюється історія розвитку професійної підготовки робітничих кадрів в Україні у радянську добу. Аналізується соціально-економічна і суспільно-політична зумовленість виникнення системи трудових резервів, їх функціонування та зміни у структурі цієї системи підготовки робітників. Подається реконструкція педагогічного досвіду нижчої професійної освіти 1940-х – 1950-х рр. Розглядаються організаційно-педагогічні форми і зміст підготовки, а також методи управління ДТР в умовах функціонування адміністративно-командної системи [13; 20].

Заслужують уваги також роботи Г. М. Голиша, Л. Г. Голиш, І. М. Грідіної, Н. М. Касьянової та М. О. Соловей в яких аналізуються наслідки Другої світової війни для неповнолітніх громадян, тогочасні проблеми сирітства і безпритульності. Зверталася увага на значну роль системи трудових резервів у подоланні згаданих проблем у повоєнні часи. Зокрема показано механізм передачі безпритульних підлітків до шкіл ФЗН та училищ через дитячі кімнати міліції та приймальники-розподільники [5; 6; 7; 11; 21].

Цінною є робота О. В. Янковської, що стосується державної соціальної політики у другій половині 1940-х –

середині 1950-х рр., а також її сприйняттю пересічними мешканцями України. Автор показала жахливі нестатки, напівголодне існування, важку працю молодих осіб, що були призвані чи добровільно потрапили до шкіл ФЗН [24].

Тема знайшла розкриття і на регіональному рівні. Деякі аспекти залучення молоді до ДТР та її професійно-технічної підготовки були проаналізовані в межах окремих областей України. Так, М. А. Алфьоров у монографії здійснив аналіз міграційної політики радянського уряду на Донбасі, розкрив роль призовів до шкіл та училищ трудових резервів у перебігу демографічно-міграційних процесів та їх значення для економічного розвитку регіону у 1940-х – 1950-х рр. [1].

Обставини та умови мобілізації молоді до професійно-технічних навчальних закладів Донеччини вивчали К. Ю. Жбанова та Н. Ф. Шипік [10; 23].

М. О. Бистра, П. В. Добров та Я. С. Овчиннікова досліджували умови навчання та праці неповнолітніх у школах ФЗН та училищах Донбасу. Втім, хоча ці роботи і присвячені трудовим резервам, однак хронологічно вони стосуються лише часу напередодні та в перші місяці війни з Німеччиною [2; 8; 18]. Трудова діяльність підлітків в умовах війни у Донбаському регіоні розглядалася також Л. В. Лукіною [16].

Роль жінок у підготовці робітничих кадрів для промисловості Донеччини в 1943 – 1945 рр. вивчала І. М. Єсіп. Зокрема, нею наводилися певні дані про чисельність дівчат-трудрезервниць у Східній Україні у вказаний період [9].

Особливості мобілізації закарпатської молоді до закладів системи ДТР вивчав В. В. Міщанин. Він розглядає призови юнаків та відправку їх до шкіл ФЗН Східної України не тільки як засіб для використання робочої сили, а й у якості пом'якшеного різновиду депортації невдоволених

колективізацією у регіоні. Автор наголошує, що таким чином влада попереджувала можливу участь молоді Закарпаття у спротиві радянізації [17].

Таким чином, у сучасній науковій літературі тією чи іншою мірою знайшли своє відображення найважливіші аспекти функціонування навчальних закладів ДТР України відбудовчого періоду (1943–1950 рр.).

1. *Алфьоров М. А.* Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939-1959 рр.) : монографія. Донецьк : Укр. культурол. центр, Донецьке від-ня НТШ, 2008. — 192 с.

2. *Бистра М. О.* Професійно-технічна освіта в Донбасі напередодні та в перші місяці Великої Вітчизняної війни // Історичні і політологічні дослідження. 2010. № 3-4 (45-46). С. 188-193.

3. *Бомбандьорова О. А.* Підготовка та використання трудових резервів України в період Великої Вітчизняної війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 205 с.

4. *Гаврилов В. М.* Набори до закладів системи трудових резервів як фактор деформації статево-вікової структури населення колгоспних сіл // Наукові записки Таврійського національного університету імені В. Вернадського. Серія : Історичні науки. 2012. Т. 25 (64). № 2. С. 72-85.

5. *Голиш Г. М.* У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: монографія. Черкаси: Черкас. ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

6. *Голиш Л. Г.* Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943—1950 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Черкаси, 2007. 25 с.

7. *Грідіна І. М., Касьянова Н. М.* Діяльність органів міліції Донбасу щодо ліквідації безпритульності і бездоглядності у 1943-1953 роках // Вісник Донецького національного університету. Серія Б, Гуманітарні науки. 2008. №. 2. С. 229-234.

8. *Добров П. В., Овчиннікова Я. С.* Умови життя дітей та підлітків Донбасу в перший період Другої світової війни 1939-1942 // Історичні і політологічні дослідження : зб. наук. пр. 2008. № 1-2. С. 45-52.

9. *Єсін І. М.* Роль жінок у підготовці робітничих кадрів для промисловості Донеччини в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: зб. ст. 2010. Кн. 19. С. 49-60.

10. *Жбанова К.* Організований набір робітників у відбудові Донбасу (1943-1950 рр.) // Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 174-181.

11. *Касьянова Н. М.* Організація виховного процесу дітей-сиріт післявоєнного Донбасу // Наукові праці / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. 2009. Т. 104: Сер.: Історія. Вип. 91. С. 100-107.

12. *Король В. М.* Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943-1950 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2017. 234 с.

13. *Лікарчук І. Л.* Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888-1988 рр.): монографія. К. : Вища школа, 1998. 256 с.

14. *Лобода М. К.* Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943-1950 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 234 с.

15. *Лобода М. К.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941-1950). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2012. 206 с.

16. *Лукінова Л. В.* Трудова діяльність молоді України в умовах війни 1941-1945 рр. : (За матеріалами Донбаського регіону) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Луганськ, 2007. 19 с.

17. *Мищанин В. В.* Закарпатська молодь в школах ФЗН: навчання чи змушена міграція? // Русин. 2009. № 3-4. С. 155-161.

18. *Овчиннікова Я. С.* Умови навчання та праці неповнолітніх Донбасу у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР у 1940-1941 роках // Наукові праці / Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. 2009. Т. 104: Сер.: Історія. Вип. 91. С. 78-83.

19. Профтехосвіта України : XX століття: енцикл. вид. / за ред. Н. Г. Ничкало. Київ: АртЕк, 2004. 872 с.
20. *Селецький А. В.* Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920-1959 рр.): монографія. Київ: Вид-во Ін-ту проф.-техн. освіти НАПН України, 2012. 176 с.
21. *Соловей М. О.* Дитячі будинки Донбасу у 1943-1965 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2009. 23 с.
22. *Хойнацька Л. М.* Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943-1950 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 232 с.
23. *Шипік Н. Ф.* Мобілізації молоді до навчальних закладів професійно-технічної освіти системи трудових резервів Донеччини у 1944-1949 рр. // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія, політологія. 2012. Вип. 3. С. 19-29.
24. *Янковська О.* Соціальна політика держави очима робітників і селян // Пovoєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 2 кн., 3 ч. / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1, ч. 1-2. С. 293-351.

КУДИНОВ Д. В.
д-р іст. наук, доцент

ВИХОВАННЯ ХЛОПЦІВ У ДАВНЬОМУ РИМІ: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

Вагомим показником тієї чи іншої епохи є методи, способи й спрямованість передачі соціально важливого досвіду людства. Формування особистості, ідеали й мета виховання є своєрідним лакмусовим папером життя суспільства. В історичній ретроспективі це означає, що без відтворення картини розвитку освіти важко усвідомити дух епохи. От чому комплексне дослідження історії Давнього Риму неможливе без оцінки системи домашнього й шкільного виховання. У даній публікації пропонується розкрити зміст *nutrimentum* у сім'ї та закладах освіти.

Оскільки останні відігравали не останню роль у виховному процесові, варто детальніше розглянути саму систему освіти. Її витoki, припустимо, сягають ще царських часів. Перші відомості про латинську школу подавав римський історик Тит Лівій (59 BC – AD 17) відносно 449 BC. Тоді, за його даними, у Вічному місті «серед лавок» діяла школа на Форумі. Утім сучасні коментатори Лівія цей факт вважають суто літературним і реальну дату появи першої римської школи відносять до III BC, коли, за повідомленням Плутарха, Карвилій, відпущеник Спурія Карвилія Максима (консул у 234 BC), відкрив свій навчальний заклад [5, с. 204; 14, с. 152, 531]. Надалі римське шкільництво розвивалося в цілому за

грецьким зразком, що надалі певною мірою вплинуло на еллінізацію виховання.

У республіканський період система шкільної освіти передбачала існування таких інститутів: 1) елементарні школи (*ludus, ludus litterarum, ludus litterarius*) – заклади без певної програми та терміну навчання, де здобували знання як хлопчики, так і дівчата 7–12 років; 2) «школи граматики» для хлопців віком 12–16 років з терміном навчання чотири роки; 3) «школи риторики», які влаштовувалися за еллінським зразком для юнаків віком від 16 років та поділялися відповідно до мови навчання на грецькі та латинські, – прототипи закладів вищої освіти. Тут навчання тривало 3–4 роки й могло перериватися службою студентів у армії. Разом всі ці ступені, за виразом драматурга Люція Апулея (AD II), відповідали метафорі «чаші Муз»: «перша – чаша учителя читання, літератора – закладає основи; друга – чаша граматики – насичує знаннями; третя – чаша ратора – озброює красномовством» [2, с. 351–352]. Усі ці ступені існували незалежно одна від одної й не передбачали обов’язкової послідовності. *Ludus*, як правило, відвідували учні з демократичних верств населення, тоді як люди зі статками віддавали перевагу домашньому початковому навчанню, а іноді й більш поглибленому рівневі освіти.

Часто-густо елементарні школи організовувалися просто неба (на «*перехресті*» вулиці – *trivium*), під навісом за фіранкою, у легких прибудовах до основних будівель, на дахах будинків або в одній кімнаті квартири вчителя. Заняття тут починалися на світанку (сучаснику, любителю поніжитися в ліжку поету Марку Валерію Марціалу (AD

бл. 40 – після 100) «наставники школи не дають жити з ранку») і тривали до пізнього вечора з перервами на сніданок, обід та прогулянки.

Усі римські школи республіканського періоду були приватними. Обов'язок фінансувати навчання й виховання дитини до часів імператора Траяна цілком покладався на батьків чи опікунів:

*...родители – вот кто строитель,
Они для детей воздвигают фундамент.
Выводят старательно ставят все скрепы
На всеобщее благо, народу в пример.
Ни сил не жалеют своих, ни достатка.
Расход не в расход для себя полагают,
Отделка – ученье наукам, законам,
Труды, издержки снова [18, с. 192–193].**

Цим рядкам драматурга Тита Макція Плавта (254–184 BC) комплементарна й думка громадського діяча й філософа Марка Туллія Цицерона (106–43 BC) про мету римського виховання періоду Республіки: «Діти римлян виховуються так, щоб із часом вони могли бути корисними батьківщині, і тому їх слід навчати державному ладові та установам предків. Вітчизна породила та виховала нас з умовою, щоб ми на користь їй присвятили більшу частину кращих сил нашого духу, обдарованості та розуму; тому нам слід вивчати мистецтва, якими ми могли б принести користь державі, оскільки це я вважаю вищою мудрістю та вищою

* Тут і далі віршовані цитати подані наявною мовою перекладу

чеснотою» [28, с. 356]. Отже, прагматизм та патріотизм були тими орієнтирами, що визначали основний зміст виховання. Ідейними засадами римського виховання ранньої республіканської доби слугували повага до політичного ладу, героїчні легенди й історії Вічного міста.

Замість гармонійного розвитку особистості, як в еллінів, римська педагогіка пропонувала памолоді розвивати в собі властивості громадянина й воїна. *«Римлянин добивався потужної та продуктивної діяльності, користі, й самою ціллю його виховання слугував практичний подвиг громадянина, – робив висновок німецький історик освіти К. Шмідт, – тоді як грек з його способами виховання намагався випестити чудову індивідуальність, ідеальну досконалість людини. У греків виховання тяжіло до ідеї краси й добра, у римлян – до практичності та корисності. Там прагнули здійснити естетичне, а тут дійсне життя. Ідеал грецького виховання був спрямований на витонченість, а римського – на сановитий, сповнений зовнішнього достоїнства прояв практичної діяльності»* [28, с. 358]. Остання передбачала в тому числі військову підготовку – латинський юнак повинен був навчитися управляти конем та колісницею, володіти списом на полюванні, битися з мечем в строю (німецький історик Т. Момзен відзначав *«міцне та здорове»* фізичне виховання римлян раннього та високого періоду Республіки, позбавлене, однак грецького *«художнього розвитку тіла»*). Державний діяч та письменник Марк Порцій Катон Старший (234–149 BC) сам учив свого сина грамоті, їздити верхи конем, володіти зброєю, боротися, плавати, терпіти холод та спеку,

напучував його на прикладі предків і діянь римлян моралі, не доручаючи ці справи рабам. Супровід батька в полі, в справах, на суді та зібраннях було нормою поведінки римського юнака, який отримував необхідну виучку, наслідував суспільно значущі форми поведінки та отримував у такий спосіб досвід громадської діяльності: *«З повноваженнями доповідачів, з правами виборців, зі владою магистратів, зі становищем вільних громадян, з тим, де можна поступитися і де чинити опір, коли час замовкнути, яким чином говорити, як розмежувати суперечливі думки, як надати додаткові пропозиції, – отже, з усім сенатським звичаєм знайомилися на прикладах»*, – давав характеристику старовинним звичаям виховання патриціїв Пліній Молодший. Подібна практика батьківської опіки була проявом *patria potestas* – *«батьківського права»*, що регламентувала поведінку родителя й дитини, робила її послухною волі патріарха (*«власний батько був учителем синові»*, Пліній Молодший). Крім того, *«другим батьком»* для юнака ставав наставник з числа громадських діячів Республіки, в присутності якого юнак, так само як і при батькові, *«був глядачем, перш ніж стати учасником»* [16, с. 237; 17, с. 191; 19, с. 144; 20, с. 445; 25, с. 166–168]. Старші дбали про моральне здоров'я дітей та суворо їх карали за порушення традиційно важливих норм поведінки. Фізичний розвиток доповнювався естетичним в частині співів релігійних гімнів та патріотичних пісень. *«Таке виховання мало ту перевагу, що робило тіло міцним, характер твердим, душу дисциплінованою та сліпо підпорядкованою законам. Йому, безсумнівно, Рим*

зобов'язаний тим, що добився влади над усім світом, причому жодного разу під час навіть самих великих лих його громадяни не втрачали дух», – зауважував французький дослідник повсякденності Давнього Риму П. Гіро [9, с. 78; 27, с. 95].

Громадянська патетика у вихованні зазнала ерозії на пізньому етапі існування Республіки. Еллінська культурна інвазія III–I BC значно змінила пріоритети, хоча прагматичний характер виховання при цьому все ж таки зберігався. Розквіт гедонізму, посилення скептичного ставлення до релігії, ревізія традиційних цінностей римських громадян не забарилися відбитися на формуванні чеснот їхніх дітей. Правило *«не розчинятися в державі, а навпаки, висувати вперед свою особистість»* стало гаслом епохи [28, с. 378]. Щоправда, воно мало визначало пріоритети розкриття корисних потенцій індивіда. Навпаки, у часи пізньої Республіки Рим пірнув у прірву морального занепаду та розпусти. Зокрема, сексуальний дебют у юнаків та дівчат відбувався мало не з самого початку пубертатного періоду, чому сприяли доступність рабинь, повій та поширення культу похоті, який важко було сховати від дітлахів. Не сприяли цнотливості й образи хтивості в літературі, яка, в тому числі, потрапляла до стін навчальних закладів. Сцени адюльтеру та спокуси з творів «дорослих» авторів ставали надбанням дитячої аудиторії, що, наприклад, осягала зміст таких інтимних понять як *«ніхва»* чи *«золотий дощ»*. *«Ні, невірно, певно, що легше завчити ці слова в силу їхнього ганебного змісту, –* постфактум обурювався зі свого досвіду навчання в граматичній школі отець Церкви

Аврелій Августин; – *такі слова дозволяють спокійніше здійснювати цю мерзоту*» [4, с. 31]. Саме через це вже у AD I чимало батьків віддавали перевагу домашньому навчанню та вихованню дітей, бо, за словами відомого ритора й педагога Марка Фабія Квінтіліана (AD 35–100), хоча *«в училищах набуваються великі успіхи, але мораль псується»* [13, с. 16]. Лише християнізація в AD IV поступово поклала край ліберальному сексуальному вихованню та виправленню моральних настанов.

Ерозія традиційних виховних цінностей поглибилася в епоху Імперії, коли мистецтво, наука та література були поставлені до служіння монархії, примхам багатства та новій моралі, де зовнішні прояви ставали вагомішими за щирість. Культ грошей та слави превалував над чеснотою (*«мене примушували вчитися прагнути ненасиченого жадання злиденного багатства й ганебної слави»*, Аврелій Августин). Замість відчуття громадянської доблесті поширювалися патерналістські почуття – сподівання на щедроти й милість принцепса чи патронів [19, с. 382].

Відповідно духові часу, моральна атмосфера епохи наповнювала приміщення школи. Римський поет Децим Юній Ювенал (AD бл. 60 – бл. 132) так описував стандартну картину домашнього виховання: *«Нині доручають дитину грецькій рабині чи рабу, який ні до чого іншого немає хисту. Тендітній дитячій душі тут же передаються казки та різні безглуздості. Раби дозволяють собі в присутності дітей все, що відтворює дурне враження. Ба більше, батьки самі нерідко підводять дітей до гидоти та нахабства. Отже, діти живуть наче з вродженими вадами міста, як-то пристрась до*

гладіаторських боїв і т. п. І де ж тут місце в душі для високих мистецтв та наук!» [28, с. 418]. Майже слово у слово те саме читаймо в «Діалозі про ораторів» історика Публія Корнелія Тацита (AD бл. 58 – бл. 117): діти псуються як недолугими рабами, так і самими батьками, і «от непомітно в їх душі закрадається безсоромність і презирство як до свого, так і до чужого» [26, с. 392–393]. Римляни наповнювали свої оселі на очах у дітей сценами несправедливості, жорстокості, ідіотських витівок, витончених знущань і розпусти та інших аморальних вчинків. Надалі ці картини доповнювалися завдяки «порокам міста» – пристрастям до видовищ. Грецький письменник і римський чиновник Лукіан Самосатський (AD II) писав про Рим, як про місто «вподобане здебільшого для любителів багатства, ледарства, пирувань, лестоців і любовних насолод», що можна отримувати крізь «усі ворота тіла», місце, де «течуть вулицями срібололюбство, перелюб та відступництво від клятв». Всі ці явища з жахом змальовували Ювенал, Сенека й Тацит і які не могли не відбитися на дитячому вихованні (діти грають у азартні ігри, «спокушаються кухнею та пируваннями», обізнані про інтимне життя своїх батьків; удома «батько вчить скнарості, ябедництву, наживі на військовій службі й загалом як нахапати грошей та майна, не гребуючи несправедливістю», Ювенал). Дурні кампанії, численні коханки, перелюбство, тринькання грошей, зловживання своїм становищем, гонитва за задоволеннями – норми часу для молодих людей, позбавлених праведної опіки. Із цими характерними для ранньої Імперії картинами домашнього

побуту контрастувала поведінка Катона, який *«ретельно в присутності дитині запобігав лайливих слів так само, як і в присутності весталок і ніколи не мився з ним разом»*. І тут не так важлива достовірність цих даних, скільки ідеалізація минувшини сучасниками, відчуття ними втрати суспільством низки захисних моральних імперативів. Ностальгія за *«золотим віком»* у тих, хто шукав альтернативі стандартному підходу до організації виховання, доповнювалася філософським ескапізмом від аморальної реальності (*«оточення божевілля»*, Лукіан). Так, Псевдо-Плутарх радив як у рамках сімейної, так і шкільної освіти, спиратися на вчену мудрість, яка *«наставляє, що слід шанувати богів, батьків, старших, підкорюватися законам, начальникам, любити друзів, бути розсудливим із дружинами, ласкавим із дітьми, нежорстоким із рабами, а головне – у щасті та нещасті, задоволенні триматися міри, у гніві не перетворюватися на тварину»*. Нарешті, за допомогою філософії чоловік здатний добитися вищого рівню моральності людини – *«бути благородним у нещасті», «вести життя корисне для суспільства, поки займаєшся політикою, і життя спокійне й тихе, коли віддаєшся філософії», «завжди говорити правду»*. Прибічником абстрагування від дійсності в справі виховання був і Квінтіліан, який ставив перед собою мету *«зробити з вихованця мудрого римлянина (sapiens romanus), котрий став би справжнім державним мужем із відповідними рисами в своїй діяльності, досвіді, а не в самотніх диспутах»*. Утім підготовка майбутнього державного мужа з високими моральними установками для часу Квінтіліана – скоріше

данина республіканському минулому Рима. При імператорському дворі цінувалися інші якості, а етичні судження філософів багато в чому були вирвані з контексту дійсності. *«Генії минувшини, – зауважував з цього приводу британський дослідник історії Риму Е. Гіббон, – не передали нащадкам ані того полум'я, ані тих високих поривів, якими надихалися самі; незабаром галузі літератури наповнилися одними холодними й рабськими копіюваннями».* Зниженість, занепад громадянського духу та войовничості нації (а все це й є окремими ознаками розкладу рабовласницької системи), розвивав думку вчений, обернулися відтворенням *«одноманітного, штучного й не природнього для корінних жителів Італії виховання»* [6, с. 223–224; 7, с. 560; 8, с. 40; 12, с. 407; 20, с. 445; 23, с. 9, 14, 20].

Якщо фамільне виховання часів Катона було цілком нормальним явищем, то від І ВС заможні батьки делегували цю справу іншим людям. Поведінка батька поета Квінта Горація Флакка (65–8 BC), який проявляв справжній інтерес до життя сина, жертвував несамовито свій достаток на його утримання, навіть сам водив хлопчика до школи, а не передовіряв *«педагогу»* чи домашньому вчителеві, виглядала, судячи з акцентів барда, як щось надзвичайне для столиці (у провінції, вочевидь, староримські консервативні традиції виховання ще зберігалися). Нарешті, батько виховав у ньому якості, якими не міг не пишатися його вдячний нащадок:

*Тож, коли хиби мої – незначні й лиш місцями
вражають*

Душу мою, загалом незіпсовану, – от, як буває,

*Родимки бачив на тілі міцнім, – якщо людям у вічі
Прямо дивлюсь, – бо не жадібний я, не горнись ні до
бруду,*

*Ні до повій, – якщо чесний і чистий, і друзям я милий
(так я хвалю вже себе!), – в тому батька заслуга
велика* [2, с. 20–21; 10, с. 143–144].

Проблема «*відсутнього батька*», кажучи сучасними категоріями, загострилася в епоху принципату. Наче йдучи на компроміс із новими віяннями, прибічник сімейного виховання Квінтіліан розумів постановку батьківського обов'язку («*надії на сина*») вже наступним чином: підбирати дитині розумних, моральних годувальниць, які б говорили чистою мовою, уникати розпущених служителів та «*злонравних*» учителів, а наймати грамотних і ретельних наставників та наглядачів, «*добронравних*» учителів, на яких, власне, і покладалося завдання виховання дитини [13, с. 2–5, 16–18].

Подібне пропагував і Псевдо-Плутарх: стежити аби годувальниці не розповідали дітям «*дурних казок*», підбирати «*благих*» слуг дитині аби «*не кульгати, живучі з кульгавими*», уникати невільників від наймання в якості педагогів (бо саме недолугим до господарських занять рабам, «*пиякам і ненажерам*» нерідко доручають виховання хлопчика), а навпаки підбирати «*вчителів бездоганного образу життя і моральності з величезним досвідом*», ізолювати юнаків від «*безглуздох промов ораторів*», яких анонімний автор звинувачував у подвійних стандартах та в любові до «*задоволень*» [23, с. 6–7, 11]. Певні вимоги до вихователя віднаходимо також в одній із сатир Ювеналія:

*Требуите, чтоб выводил он пальцами нежные нравы,
Как кто лепит из воска лицо, вы требуите, чтоб он
Был отцом своей школы, чтоб гнусно они [учні –
авт.] не играли,*

Не вдавались в порок... [29, с. 138].

Утім, попри застереження мудреців, заможні батьки уперто приставляли наставниками до дітей рабів-педагогів (*litteratus* чи *paedagogus*) або «дядьків» з когорта відпущеників (*liberti*). При цьому їхня роль була значно вищою ніж у Греції. Вони користувалися широкими правами вихователя і навіть могли фізично карати підопічного неслуха [25, с. 164–165].

Актуальною проблемою процесу виховання Давнього Риму залишалося питання допустимості гомоеротичних відносин, у чому слід вбачати еллінський слід. Зокрема, Пліній Молодший у листі до своєї знайомої пропонував їй віддати свого сина до навчання саме до ритора Юлія Генітора, бо він не лише володів широкими знаннями й твердими переконаннями, але й міг стати «*сторожем і керівником*» цноті. Натяк на упередження можливого розбещення юнака якимось недобросовісним учителем підкреслюється словами про «*виключну красу*» хлопця. Лукіан у «Розмовах гетер» висміював риторів, які «*не вчать юнаків, а просто живуть із ними, хоча й обіцяють зробити їх подібним богам*». При цьому сам письменник навіть вітав педерастію між філософами і юнаками: «*одружуватися слід кожному чоловікові, але кохати хлопчиків повинно стати справою виключно мудреців*». Загалом, приклади педерастії в середовищі авторитетних філософів класичного та елліністичного періодів слугували

своєрідним виправданням інверсії («*педерастія духовна повинна заохочуватися*», Псевдо-Плутарх; «*кохати парубків слід так, як це робив Сократ, котрий спав з Алквіадам під одним плащем, як батько з сином*», Лукіан) супроти тому осуду, яким її піддавали деякі шанобливі еллінські літератори, як, зокрема, Езоп у байці «*Зевс і сором*» (Сором: «*Я увійду в людину через зад, але якщо щось ще після мене туди зайде, то я миттєво зникну*») [7, с. 480, 553, 564–567; 19, с. 72; 23, с. 21].

Поступове відсторонення батьків від виконання своїх обов'язків призводила до подальшого загострення кризи сімейних відносин, насичувала римську історію прикладами непорозуміння, неповаги й навіть суперництва між поколіннями однієї родини. У приклад римлянам Горацій наводив скіфів, в яких мачуха не кривдить нерідних дітей, жінки не вдаються до перелюбу, «*зрада – гріх; за цей гріх – платять життям у них*» [10, с. 83]. Нарешті, як пересторога лунали такі слова поета:

*Все сплошь подрито быстрым упадком!
Развратное племя отцов породило
Растленных детей, и вот, гляди, подрастет
Зловреднее этих потомство!* [28, с. 418].

Ці вади певною мірою намагалася компенсувати школа, де під час граматичних занять дітям пропонувалися на розгляд моральні сентенції, які до того ж заучувалися напам'ять [12, с. 313]. Іншими прийомами виховного впливу, за Псевдо-Плутархом, можна назвати «*настанови, погрози і обіцянки, поради і вмовляння, наведення в якості прикладів таких осіб, які в погоні за насолодою стали нещасними та навпаки, хто стриманістю здобули славу*»,

ігнорування. Головне, доходить сакраментального висновку автор трактату *«Про виховання дітей»*, батькам слід виховувати самих себе, щоб мати право вже виховувати власний дітей і не бути лицемірами по відношенню до них [23, с. 22, 25].

Звісно, ефективним засобом виховного впливу залишалися фізичні покарання (*«підлі різки – шкінетр педагогів»*, Марціал). Аби донести інформацію до *«нижнього вуха»*, окрім різок, застосовували батіг (*scutica*), пасок, лінійку (*ferula*: *«ми під ферулу долонь підставляли»*, Ювенал). Такі методи впливу систематично застосовувалися відомим римським граматиком І ВС Орбілієм Пупіллом, за що його колишній учень Горацій прозвав *«забіякою»* (*plagosus*). Поет Доміцій Марс навіть деталізував знаряддя розправи над неслухами: *«Орбілій бив ферулою та батогом»*. Нарешті типову картину змальовував Марціал:

Петухи-хохлачи еще не прервали молчанье,

Как уж сердито ворча хлещешь ударами ты [15, с. 581].

До використання наставниками різок чи паску суспільство в цілому ставилося із розумінням. *«Чим кращий учитель, чим здібніше він, тим більше гніву та нетерпіння проявляє він на своїх заняттях. Йому болісно бачити, що учень не розуміє того, що він зрозумів так легко та швидко»*, – виправдовував методи фізичного впливу Цицерон [9, с. 90]. Ритор і поет Авсоній (AD 310–395) напучував свого онука-тезку не лякатися *«вбивання»* в тіло науки:

Пусть не смущают тебя ни всхлесты, ни вскрики, ни страхи.

Ни потрясаемый жезл тростяной, ни открытые розгам

Спины, ни бич, до поры притаившийся в кожаных ножнах,

Ни под учениками от дрожи скрипящие скамьи, –

Все это лишь показной и вовсе не надобный ужас [1, с. 12].

Августин загнував, що коли його у школі били старші схвалювали цей «звичай» і навіть батьки майбутнього отця Церкви «продовжували сміятися над цими побоями, великим і тяжким тоді моїм нещастям» [4, с. 17–18].

Натомість чутними були й голоси противників фізичного впливу на учнів. Зокрема, Лукіан вважав, що вихователю слід у своїх вимогах урахувати вік підопічного, краще розуміти його, що, власне, й упередить необхідність хапатися за пасок. Винагороди замість бійки практикував граматик часів імператорів Августа й Тиберія Марк Веррій Флакк, який влаштовував змагання між учнями, кращі з яких отримували «чудові або рідкісні» книги в дарунок. Прикладом ставлення із розумінням до некміпливих школярів, за Плутархом, служив учитель Катона Старшого Сарпедон, який «тримав напоготові для учня пояснення, а не колотушку». Нарешті, Квінтіліан радив перетворювати навчання й виховання на «забаву», застосовуючи прийоми похвали, маніпуляції через ревності до іншої дитини, якій тимчасово приділили більшої уваги, змагання поміж учнями, у тому числі, у вигляді ігор на

питання-відповіді та винагородження їх за гарні результати. Ці поради демонстрували альтернативу фізичним покаранням, які, на думку римського педагога, були не лише за своєю природою «*підлими та властивими лише для рабів*», але й виявляли непрофесіоналізм учителів [7, с. 561; 9, с. 84; 13, с. 8, 22–23, 29–30; 28, с. 390; 21, с. 277; 22, с. 29; 24, с. 226].

Поширення християнства та, головне, перетворення його на державну релігію докорінно змінило підходи до виховання, з якого поступово викоринювалася фривольність. Моральний розвиток памолоді ставився в залежність від дотримання релігійних настанов, дисциплінарних вимог, покірності тощо. Відповідно до едикту 370 р. імператора Валентиніана I (AD 364–375), чітко регламентувалося перебування на навчанні в Римі студентів: юнак повинен був пред'явити спеціальному поліцейському чиновнику (*magister census*) свідоцтво за підписами представників магістратів провінції, звідки він прибув, де вказувався його місце народження й отримання попередньої освіти, вік, майнове становище батьків або опікунів. Крім того, студент мав повідомити якими предметами хоче навчатися та де має намір жити в столиці. З цього моменту він підлягав ретельній перевірці поліції, яка відстежувала відвідування ним занять, позашкільні захоплення, дозвілля, контакти з таємними товариствами тощо. У випадку порушення громадського порядку юнака могли публічно висікти та вислати додому [9, с. 85; 11, с. 12; 27, с. 173]. Звісно, подібні зміни вказували не стільки на певне огрубіння моралі, скільки на зростання ролі дисципліни в школі, поширення впливу християнського

благочестя. Поступово зникали корпоративність та певний лібералізм у відносинах студентів та риторів. Разом із тим посилювалася виховна функція викладача, а з опануванням риторичними й філософськими школами теологами вона ставала чи не найголовнішою в освітньому процесі. Утім повного розриву з виховними традиціями античності не відбулося. Їх елементи можемо спостерігати в більш повній мірі у візантійській, у меншій – західній (латинській) освіті доби Середньовіччя.

Система римського виховання до епохи доміану не регулювалася державою й перебувала цілком в залежності від традицій, актуальних запитів суспільства, правил, які встановлювали в своїх школах їх власники, нарешті, від особистості самого наставника. Криза республіканського ладу поєдналася із кризою виховної традиції, в основу котрої поклалися чесноти громадянської доблесті, правового й фізичного виховання. Підкреслений індивідуалізм, індустрія задоволення, сексуальна розпуста руйнували підвалини староримської моралі й формували нові імперативи духовного розвитку. Попри те, що вони продовжувалися ґрунтуватися на *«римських витоках»*, дбайливо збережених історичних прикладах, релігійних засадах римського пантеїзму або світському філософському вченні, виховання епохи принципату вже мало нагадувало педагогіку попередніх епох квіритів і цілком підлягало індивідуалізованому характеру. Останнє, власне, не заперечувало прогресивних підходів до виховання, зафіксованих у пропозиціях інтелектуальної еліти держави, які, щоправда, не набували масового наслідування. Ідеологічна революція в епоху доміану

сприяла ствердженню загальних християнських принципів виховання, успадкованих Середньовіччям.

-
1. Авсоний Магн. Стихотворения / Авсоний Магн; подгот. М. Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1993. – 356 с.
 2. Апулей, Люций. Апология. Метаморфозы. Флориды / Люций Апулей. – М.: АН СССР, 1959. – 434 с.
 3. Благовещенский Н. М. Гораций и его время / Н. М. Благовещенского. – СПб.: тип. Имп. Акад. наук, 1864. – [4], 226 с.
 4. Блаженный Августин Аврелий. Исповедь / Аврелий Августин. – М.: ДАРЪ, 2005. – 544 с.
 5. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук. – М.: Высшая школа, 1988. – 496 с.
 6. Виппер Р. Ю. Очерки истории Римской империи (окончание). Рим и раннее христианство. Избранное сочинение в II томах / Р. Ю. Виппер. – Ростов н/Д: Феникс, 1995. – Т. 2. – 478 с.
 7. Всемирная галерея: Древняя Греция. – СПб.: Александр ПРИНТ, 1995. – 640 с.
 8. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи / Э. Гиббон. – М.: Тип. Решетникова, 1824. – VIII, 264, XIII, [1] с.
 9. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / Поль Гиро; Пер. с фр. под ред. [и с предисл.] С. П. Моравского. – СПб.: Л. Ф. Пантелеев, 1899. – VIII, 623 с.
 10. Гораций, Квинт Флакк. Твори / Квинт Гораций Флакк. – К.: Дніпро, 1982. – 254 с.
 11. Гордиевич О. И. Высшее образование в Риме во времена императоров / О. И. Гордиевич. – К.: тип. И. И. Чоколова, 1894. – 21 с.
 12. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковский. – М.: Учпедгиз, 1940. – 472 с.
 13. Квинтилиан, Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений / Марк Фабий Квинтилиан. – СПб.: Императорская академия наук, 1834. – Ч. 1. – XI, 483 с.
 14. Ливий, Тит. История Рима от основания города / Тит Ливий. – М.: Наука, 1989. – Т. 1. – 575 с.

15. Марциал Марк Валерий. Эпиграммы / М. В. Марциал. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1891. – Ч. 2. – [4], 933 с.
16. Момзен Т. История Рима. В 4 томах / Т. Момзен. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – Т. 1. – 640 с.
17. Момзен Т. История Рима. В 4 томах / Т. Момзен. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – Т. 2. – 640 с.
18. Плавт, Тит Макций. Комедии / Тит Макций Плавт. – М.: Искусство, 1987. – Т. 2. – 800 с.
19. Плиний, Гай Цецилий Секунд. Письма Плиния Младшего / Гай Плиний Цецилий Секунд. – М.: АН СССР, 1950. – 578 с.
20. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В трех томах / Плутарх. – М.: АН СССР, 1961. – Т. I. – 503 с.
21. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В трех томах / Плутарх. – М.: АН СССР, 1963. – Т. II. – 548 с.
22. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: В трех томах / Плутарх. – М.: АН СССР, 1964. – Т. III. – 546 с.
23. Псевдо-Плутарх: О воспитании детей / Псевдо-Плутарх. – Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1913. – [2], 26 с.
24. Светоний, Гай Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / Гай Светоний Транквилл. – М.: Наука, 1993. – 368 с.
25. Сергеенко М. Е. Жизнь Древнего Рима: очерки быта / М. Е. Сергеенко. – М.-Л.: Наука, 1964. – 335 с.
26. Тацит, Публий Корнелий. Сочинения: В 2 т. / Публий Корнелий Тацит. – Л.: Наука, 1969. – Т. I: Анналы. Малые произведения. – 444 с.
27. Уссинг И. Воспитание и обучение у греков и римлян / Иоганн Людвиг Уссинг; Пер. Н. Новопашенный. – СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1878. – XIV, 175 с.
28. Шмидт К. История педагогики Карла Шмидта, изложенная во всемирно-историческом развитии и в органической связи с культурной жизнью народов. – М.: К. Т. Солдатенков, 1890. – Т. I: Дохристианская эпоха: Воспитание у диких народов на Востоке, у греков и римлян / Карл Шмидт. – 1890. – XXX, 815 с.
29. Ювенал, Децим Юний. Сатиры / Децим Юний Ювенал. – М.: Тип. М. Г. Волчанинова, 1885. – 245 с.

ОЛІЦЬКИЙ В. О.
канд. іст. наук

ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ СЛОБОЖАНЩИНИ

Слобожанщина виступала і виступає суто українським регіоном. Це проявляється у тому числі у духовних особливостях краю. Заселення Слобожанщини у середині XVII ст. відбувалося у складних політичних умовах. Край заселяли українці, вихідці переважно із правобережної України. Переселяючись на неосвоєні землі вони несли із собою не лише матеріальні речі але і духовні, спосіб організації суспільного та релігійного життя. Зокрема, це яскраво проявлялося у житті парафій. За давньою українською традицією, велику участь у церковних справах приймав народ. Це проявлялося, у тому числі, у виборах парафіянами священників на парафії, участі громадян у житті парафій. Переселенці, осівши на новому місці, однією із перших справ, починали будівництво церкви. Досить часто священниками ставали представники козацтва, або священники, що переселилися разом із своїми парафіями. Козаки і козацька старшина приймали участь у заснуванні монастирів. Наприклад, за сприяння сумського полковника Г. Кондратьєва було засновано сумські Успенський та Івано-Предтеченський монастирі [0, с. 178, 180]. Що стосується церков, то більшість із них будувалася за кошти парафій. Хоча, варто відзначити і той факт, що козацька старшина також приймала активну участь у побудові храмів.

Разом із переселенцями на територію Слобідської України потрапили і українські богослужбові книги. Таким чином, із самого початку заселення регіону, тут не просто переважала, а повсюдно була поширена українська мова

богослужіння, українська традиція організації парафіяльного та духовного життя.

Політично ж слобідський край підпорядковувався Московському царству. Саме тому, духовенство разом із іншими переселенцями вимушене було не лише присягнути московському цареві, але і визнати духовну владу Московського патріарха. Із 1657 до 1667 рр. церкви та монастирі Слобідської України, як і белгородські, входили до складу патріаршої області, але на соборі 1667 р. утворено Белгородську єпархію, до якої було приписано 15 слобідсько-українських міст [0, с. 179]. Як зазначає дослідник Слобожанщини Д. Багалій, через те, що белгородські митрополити перебували переважно у Белгороді, на чолі церковних справ на місцях стояли протопопи, які були посередниками між митрополитом та парафіяльним духовенством.

Політика ж Московської держави у церковних справах полягала у ліквідації українських національних особливостей духовного та церковного життя і уніфікації його із московським православ'ям. Виконавцями такої політичної лінії, будучи підконтрольними московському царю та воеводам, стали белгородські митрополити. Так, наприклад, митрополит Авраам виступив проти українського церковного звичаю обливати, а не погрожати дітей при хрещенні.

З часом, було наказано здати до Белгородської духовної консисторії богослужбові книги українських друкарень, замінивши їх московськими, або київськими надрукованими уже на московський лад. У 1720–1721 рр. не лише на Слобожанщині, але і на Гетьманщині за указами царя та Святійшого Синоду було дозволено видавати лише книги, повністю тотожні із такими самими книгами російськими, «щоб не було різниці та окремого наріччя». Особливо тяжкі часи для православної церкви настають за часів правління

Катерини II. Розпочинаються заходи щодо зросійщення богослужіння. Було заборонено богослужіння українською мовою. Навіть голос повинен був відповідати російському наріччю [0, с. 412]. У 1799 р. утворюються Слобідсько-Українська та Харківська єпархії [0, с. 180]. Проте це не означало пом'якшення ситуації. Зросійщення української церкви лише посилювалося.

Проте українські національні традиції зберігаються у повсякденному житті населення Слобожанщини, його традиціях, у тому числі релігійних та церковному будівництві. З часом ці традиції церковного будівництва на Слобожанщині викристалізуються у місцеві особливості побудови храмів.

У XVIII ст. на Слобожанщині розвивалися свої, суто регіональні контамінації хрестово-купольного та тридільного типів. Започаткував цей слобожанський тип мурованих храмів Успенський собор в Охтирці (1738 р.) [0, с. 18].

Що стосується дерев'яних храмів, вони також мали свою специфіку на Слобожанщині. Слобожанська школа є наймолодшою із усіх регіональних в Україні. Вона виникає лише у другій половині XVII ст. та вбирає в себе характерні риси деяких інших регіональних шкіл – наддніпрянської, сіверської, подільської. Для слобожанської школи характерні особливі форми гранчастих зрубів: це не правильні восьмигранники, а чотиригранні призми зі зрізаними кутами. Ця школа характеризується значною кількістю заломів у церковних верхах. Вертикальні складові залому дуже розвинені у висоту [0, с. 100–101].

У 1920-х рр., із відродженням української автокефалії населення Слобожанщини активно підтримує цей рух та переходить у лоно УАПЦ. Проте губернська та місцева влада чинить всілякі адміністративні перепони і прямо виступає проти цього руху. Але бажання парафій перейти до лона УАПЦ свідчить проте, що незважаючи на цілеспрямовану

політику зросійщення духовного та церковного життя Слобідської України, населення протягом трьох століть зберігало не лише свою самоідентичність, але і особливості церковного життя. Московській, а з часом і російській владі так і не вдалося уніфікувати церковне життя Слобожанщини із російським.

1. Багалій Д. Історія Слобідської України / ред. І. Піменова. Х.: Основа, 1991. 256 с.

2. Вечерський В. Православні святині Сумщини. К.: Техніка, 2009. 224 с.

3. Вечерський В. Дерев'яні храми України. К.: Наш час, 2007. 271 с.

4. Слобідський С. Закон Божий. К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2005. 654 с.

ПОЗНЯК А. А.
слухачка наукового товариства Білопільського ЦДЮТ
КОРОЛЬ В. М.
канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКА КУХНЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Через пожвавлення міграції населення, засилля іноземних традицій, маркетингову пропаганду чужоземного способу життя українці дедалі наближаються до загрози втрати національно-культурної ідентифікації. Національна кухня і традиції трапези є однією з найважливіших складових культури народу. Характер споживання їжі відображає й економічний уклад етнічної спільноти, і її соціальний портрет, і її ментальність, і духовний світ. На жаль, традиції української кухні і застілля багато в чому були втрачені, спрощені, спотворені або заміщені сурогатами сучасної харчової промисловості. Існує потреба ґрунтовно дослідити справжню українську трапезу.

В цій ситуації значну увагу привертає період вітчизняної історії з середини XVII до останньої чверті XVIII століть, оскільки саме в цей час провідну ролі в українському суспільстві відігравало козацтво з його культурними особливостями, продиктованими мілітарним характером даної верстви. Зазначимо, що в цю добу населення Гетьманщини не знало кріпацтва, користувалося свободою господарської ініціативи, мало порівняно високий матеріальний рівень життя.

Оцінюючи продукти харчування, що згадуються в козацьких літописах, «Описі України» Гійома Боплана, «Енеїді» І. Котляревського та інших джерелах, підкреслимо, що для козацької епохи не характерне використання культур так званого «колумбового обміну», які потрапили до Європи з Нового світу. Тобто традиційна українська кухня тих часів ще не знала картоплі, томатів, кукурудзи, соняшнику. Звичайно, випадки культивування

цих рослин в Україні у XVIII ст. відомі, але до української кухні такі продукти ще не потрапили.

Для українців завжди найважливішою їжою, що несе відтінок сакральності, є хліб. У «Енеїді» згадується ціла низка видів цієї печеної страви: коровай, книш, пампух, шулик, потапці, бублик, просто хліб... Значна частина хлібо-булочної продукції була солодким десертом. Згадаємо цитату:

*І ласоці все тільки їли,
Сластьони, коржики, стовпці,
Варенички пшеничні, білі,
Пухкі з кав'яром буханці*

Серед рослинних страв найбільшу роль відігравали страви із зернових. Найдавніші за походженням, нескладні у приготуванні й висококалорійні каші складали суттєву частину раціону. Каші виготовлялися з проса, гречки, ячменю, вівса і значно відрізнялися за рецептурою. Наприклад, у Котляревського читаємо:

*На закуску куліш і кашу,
Лемішку, зубці, путрю, квашу
І з маком медовий шулик*

Серед згаданих страв куліш – це рідка кашоподібна страва з добре розвареного пшона з додаванням сала і цибулі. Лемішка – каша з розтертого гречаного борошна. Путря – страва з ячної крупи, звареної на солодкому квасі. Кваша ж – це житньо-гречана борошняна варена страва, що попередньо піддавалася ферментації (бродінню). Зазначимо, що за відомостями Дмитра Яворницького, на Запорізькій Січі такі страви споживали замість печеного хліба.

Варені страви з борошна не обмежувалися кашами. Поширеними були різноманітні галушки, вареники, локшина. Вони відрізнялися за формою та складом тіста.

З овочевих страв центральне місце, звичайно, займав борщ, який готувався з посічених буряків і капусти з додаванням різних приправ місцевого походження (цибуля, часник, зелень).

М'ясні та рибні страви споживали вареними чи тушкованими у казані, а також печеними на жару. При чому стравою, супутньою при варінні м'яса, ставала юшка – рідкий приварок, суп на бульйоні.

Усі напої, що споживалися у козацькі часи, логічно поділяються на дві групи: алкогольні та безалкогольні. До алкогольних відносяться постійно згадувана горілка, її неочищений варіант – сивуха, калганівка і деренівка – міцні настоянки на ароматних і цілющих травах. Також згадується і горілка на бодяні, перці, шафрані тощо. Серед десертного алкоголю знаходимо солодкі вина, наливку, дулівку. До слабоалкогольних напоїв відносимо пиво і брагу.

Освіжаюча безалкогольна група теж достатньо представлена: узвар, квас, його різновид сирівець, який допомагав відновитися після бенкету:

*Дидона рано ісхопилась,
Пила з похмілля сирівець*

Отже, традиційна кухня козацької доби значно відрізняється від сучасного споживання їжі в Україні. Колосальна кількість страв вийшла з вжитку. Не зважаючи на те, що асортимент продуктів харчування зараз в рази більший, ми не можемо сказати, що наші пращури харчувалися менш різноманітно, поживно і естетично. Навпаки, завдячуючи слідуванню старим добрим традиціям кулінарії, трапезування у ті часи було смачним, поживним і корисним.

ШЕДЕНКО З.
студентка фак-ту ІФСК СумДУ
ЛОБКО Н. В.
канд. іст. наук, доцент

КОСМІЧНІ НАЗВИ, ПОВ'ЯЗАНІ З СУМЩИНОЮ

Зоряне небо, безкінечний Всесвіт... Із давніх-давен людина вдивлялася в загадкове мерехтіння зірок, рух Сонця та Місяця, лякалася падіння комет і «зірок». Сьогодні вже важко встановити точно час, коли зоряне небо стало для наших предків і годинником, і компасом. Більше того – стало їхньою пам'яттю, бо закарбувало вірування і знання давно зниклих з лиця Землі окремих людей і цілих народів. Небо перетворилося у своєрідне дзеркало – стало відображенням життя народу: котився небосхилом небесний віз, палахкотіли небесні стожари, бродила небесна квочка з курчатами, йшла до криниці Дівка з відрами... Людина обожнювала цей невідомий далекий світ, тому й нарекла зорі, сузір'я, планети іменами богів та міфічних героїв. Як відомо, дуже багато назв у Космосі пов'язано з Україною.

Ми живемо на Сумщині, тому зацікавилися, чи досліджувалася тема космічних назв, пов'язаних із нашим краєм. Як виявилось, дане питання до цього часу не вивчене ніким, тому ми вирішили дослідити ті назви космічних тіл, що пов'язані саме з Сумщиною.

Космічними тілами називають безліч різних об'єктів. Так, сузір'я – це пам'ятники стародавньої культури людини, його міфів, його першого інтересу до зірок. Історикам астрономії та міфології вони допомагають зрозуміти спосіб життя і мислення стародавніх людей. Сучасним астрономам сузір'я допомагають орієнтуватися на небі та швидко визначати положення об'єктів. Зорі в сузір'ї рідко мають якийсь зв'язок одна з одною. Насправді вони розташовані в нашій галактиці далеко одна від

одної і лише випадково опиняються поруч, якщо їх розглядати саме з Землі.

Нестримний розвиток науки та техніки розкрив багато таємниць Космосу, наблизив його до людини, зробив доступнішим і зрозумілішим.

У наш час ми маємо набагато більше можливостей у вивченні Космосу. Побудовані потужні радіотелескопи, розроблено нові методи реєстрації потоків випромінювання, які надходять до Землі від далеких галактик та позагалактичних джерел. Дослідження Всесвіту немислимі також без штучних супутників Землі та автоматичних станцій.

Українські вчені докладають чимало зусиль у розвиток космонавтики, залишаючи нащадкам українські імена в Космосі – своєрідній книзі вічності.

Серед відомих науковців-дослідників Космосу, конструкторів було майже 20 українців. На жаль, останнім часом усі здобутки радянської космонавтики Росія з якогось дива приписує виключно собі, забуваючи, що радянські космічні успіхи великою мірою були й українськими.

Завдяки нашим космічним геніям – Ю.Кондратюку, С.Корольову, В.Глушку, М.Янгелю, В.Челомею, Г.Лозино-Лозинському та іншим ми маємо всі підстави пишатися українськими космічними досягненнями – колишніми і сьогоднішніми.

Сучасний перелік 88 сузір'їв зафіксовано Міжнародним астрономічним союзом 1922 року.

Не менш яскравими тілами космосу є малі планети. Мала планета (планетоїд) – небесне тіло, що має орбіту навколо Сонця і не є повноцінною ні планетою, ні кометою. Відомо декілька сотень тисяч малих планет.

Свої назви вони отримали від імен та прізвищ першовідкривачів, назв територій та міст, прізвищ відомих

науковців та культурно-мистецьких діячів. Саме малі планети і пов'язані з назвами Сумщини.

Суміана. На честь обласного центру Сумської області названо малу планету – астероїд головного поясу №2092 Суміана.

Відкривачем є науковий працівник Кримської групи Інституту теоретичної астрономії Черних Людмила Іванівна. Присвоїти таку назву запропонував директор Кримської обсерваторії академік Андрій Борисович Сєверний на честь 325-річчя міста Суми.

Дата відкриття – 16 жовтня 1969. Суміана має діаметр близько 16 кілометрів, рухається між орбітами Марса та Юпітера. Свій шлях навколо Сонця долає за 4,8 року, тому на небі її можна побачити лише в телескоп як зірку 16 зоряної величини.

У 1981 році сумський письменник Юрій Забелло розгорнув події фантастичного оповідання «Троянди повинні рости на грядках» саме на астероїді Суміана. Під час огляду планети космогеолог Кость Дробот, який народився в Сумах, знаходить свою землячку дівчину-космонавта Ніну Попіл, космічний корабель якої зазнав аварії й не зміг повернутися на землю.

Катюша. Жахливий слід у історії людства залишила Друга світова війна. Принесла вона лише нещастя, але тим величнішою й жаданішою була перемога. Саме тому люди вирішили увіковічнити на небесній мапі світу тих, хто поклав своє життя задля перемоги і тих, хто вижив після фронту.

На честь видатної льотчиці Катерини Іванівни Зеленко було названо астероїд №1900. Цей астероїд головного поясу був відкритий 16 грудня 1971 року у Кримській обсерваторії Смирновою Тамарою Михайлівною.

Ветеранія. На честь усіх тих, хто захистив рідну землю від ворогів і повернувся живим було названо астероїд №2011 –

Ветеранія (2011 Veteraniya) – астероїд головного поясу, відкритий Смирноюю Тамарою Михайлівною 30 серпня 1970 року. Астероїд так названо за пропозицією голови Сумської міської ради ветеранів війни І.Г.Колесникова.

Кременія. Також вихідців із Сумщини стосується – астероїд головного поясу, відкритий 19 вересня 1985 року. Відкривач – Черних Микола Степанович і Черних Людмила Іванівна. Астероїд носить ім'я Кременя Василя Григоровича, вихідця Сумщини.

Макаренко. Іменем вихідця із Сумщини названо астероїд головного поясу 3214 Макаренко. Відкривачем є науковець Кримської астрономічної обсерваторії Журавльова Людмила Василівна. Ця мала планета була відкрита 2 жовтня 1978 року та названа на честь українського педагога й письменника, одного із засновників системи дитячо-підліткового виховання, Макаренка Антона Семеновича. Антон Семенович Макаренко народився 13 березня 1888 року в місті Білопілья Харківської губернії (нині районний центр Сумської області).

Довженко. Астероїд 4520 носить ім'я людини, життя якої пов'язане із Сумщиною. Це український письменник, кінорежисер, кінодраматург, художник, класик світового кінематографу Олександр Петрович Довженко.

Відкривач даної малої планети Черних Микола Степанович. Дата відкриття – 22 серпня 1977 року.

Олександр Петрович Довженко народився 10 вересня 1894р. у багатодітній селянській сім'ї на хуторі В'юнище Сосницького повіту Чернігівської губернії. Навчався Довженко в Сосницькій початковій, а потім у вищій початковій школі. У 1911 році вступив до Глухівського вчительського інституту (зараз Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка). Саме тут, на Сумщині, вперше знайомиться з українськими книжками, які читали він і

товариші потай від педагогів. По закінченні навчання почав учителювати на Житомирщині, Київщині.

Таврида, Скіфія, Симеїз, Нікітоботанія, Київ, Одеса, Полтава, Суміана, Каховка, Софіївка, Корсунія, Владисвят, Неуйміна, Северний, Стешенко, Чурюмов, Степаніана, Патон та багато інших українських назв зустрічається у просторах Всесвіту та формують національну свідомість, любов до рідної землі.

Назавжди увіковічують Сумщину астероїди: Суміана, Катюша, Ветеранія, Кременія, Макаренко, Довженко. Вони виховують почуття патріотизму, гордості за рідний край та його історію.

-
1. Барсуков В.Л. Освоєння космічного простору в СРСР. – М., 1982.
 2. Зігель Ф.Ю. Скарби зоряного неба. – М. 1976.
 3. Иванов А.А. Введения в астрономию. – К., 2001.
 4. Ігнат'єв В. Дивлюсь я на небо – летить Суміана. // Сумщина. – 1999, № 42.
 5. Климишин І.А. Астрономія наших днів. – М. 1980.
 6. Космонавтика сьогодні і вчора. – К., 1999.
 7. Космос і Україна. – К., 2001.
 8. Литовченко Д. Планета Сумы. // Панорама. – 2005, №35.
 9. Нестеренко П. Ветеранія. // Радянська Україна. – 1978, №45.
 10. Северинов Є. Катюша. // Шлях комунізму. – 1987, №31.
 11. Словник-довідник з астрономії. – М., 2002.
 12. Сумщина в іменах. Енциклопедичний довідник. – Суми, 2003.
 13. https://uk.wikipedia.org/wiki/2011_Ветеранія.
 14. https://uk.wikipedia.org/wiki/4520_Довженко.
 15. https://uk.wikipedia.org/wiki/1900_Катюша.
 16. https://uk.wikipedia.org/wiki/13922_Кременія.
 17. https://uk.wikipedia.org/wiki/3214_Макаренко.
 18. https://uk.wikipedia.org/wiki/2092_Суміана.

YANENKO Ye. S.

*student of Faculty FPSC, SSU
(scientific supervisor: Dr (Philos.) Telizhenko L. V.)*

MICROMINIATURE AS A PHENOMENON OF MODERN CULTURE

Microminiature in Ukrainian culture is a new kind of human creative activity, which became possible with scientific and technological progress and the development of high technologies, in particular with the advent of electronics and super-powerful microscopes. Today it reflects the level of development of both the person, its creator, and several spheres of person's cultural activity (science, philosophy, technology, art, engineering), at the junction of which microminiature arose. It suggests that it's a phenomenon of modern culture. However, microminiature as an extraordinary cultural phenomenon remains almost unexplored. This actualizes the need for its understanding as a phenomenon of modern Ukrainian culture, first, using post-non-classical methodology.

The special need to address to the Ukrainian microminiature, its formation and development is due to the fact that it's an important factor both for the reflection of modern people and their culture, and for the self-identification of the nation, as well as the understanding of the national technoart dynamics in general.

According to the definition of the cultural dictionary, microminiature is a "small sized work of art", a certain type of activity of a modern person [1].

But unlike the bookish miniature or other small-sized works, it's creation and perception is impossible without the super-powerful microscopes.

Ancient microminiature existed in the V century B.C. without the use of high-precision equipment. The example of this is the earrings that

were found in Feodosia in 1853 and dated back to IV–III century B.C. It's interesting that the complexity of soldering gold "grains" in the decoration was so complex that the famous Carl Faberge could not repeat the technique of soldering at the beginning of the twentieth century.

In the 10th century, a microscopic gold grain with a diameter of 0.3 – 0.4 mm appeared in the arts and crafts of Kievan Rus, in particular in the decoration of women's jewelry, earrings, pendants and rings for men.

That was an ancient technical stage of microminiature development without the use of optical technologies.

Modern microminiature, which appeared in the 70-ies of 20th century, is a purely technical art. The precondition of its creation and perception as a cultural value was the scientific and instrumental development, the emergence of new technologies for processing solid materials.

The creation of microminiature involves an extremely high level of concentration of the artist, the accuracy of his or her movements, the minimum expenditure of energy, the establishment of self-control and a certain spiritual organization. It's even extremely important to hold the breath (up to 6 min.), because it's "work with dust" and strokes are applied between heartbeats.

This explains why the high demand and the price of micromasterpieces do not increase the number of its artists. Today the name of each microminiature artist is world famous. They are E. Kazarian, M. Maslyuk, M. Syadristyi, A. Sysolyatin, M. Dotsvsky, A. Konenko, M. Aldunin.

Microminiature refers to an elite culture. It displays the talent, the skill, the special perception of the world by the best representatives of the society. It's a new way of human being objectification both external and internal, of forces, abilities, qualities and potential. This is a new cultural value, which reflects the orientation of human existence to perfection, to the ultimate identification of the human nature. At the same time, unlike the well-established point of view about obscurity of perception of high culture works, the microminiature is easily perceived by the viewer.

The specifics of the Ukrainian microminiature is that it's a techne and at the same time microminiature develops as an art. Thus, Ukrainian artists created the world's first operating electric motor with microscopic volumetric parts weighing 0.06 grams. The engine immediately began to be successfully used in medicine to ensure the operation of microprobes.

The technical feature of modern Ukrainian micromasterpieces is significant detailing and complexity. According to M. Syadrystyi: «In the coming years, and for the million dollars, none of the jewelers will copy my golden mosquito in full size with the girl sitting on its nose in a pleated dress under the umbrella, and her feet in shoes. And my Hrin's memory ship with 337 parts is unattainable for coping» [2].

The Ukrainian microminiature as an art is presented by microportraits, micro compositions and even micro artworks, which retain the core art functions, including key one – aesthetic.

The specific feature of the Ukrainian microminiature as an art form is that it combines visual and non-visual elements.

“It just seems like you're walking in a straight line, through the years and inviting distance, and in fact – in a hurry to go home again return to the eternal spiral” [3].

Thus, the Ukrainian microminiature, which combines symmetry, harmony, order and beauty, at the same time, is a technique and art, practice and worldview, philosophy and life.

1. Konenko S. A. Macrocosm and microcosm in the works of Russian philosophers / S. A. Konenko // Visual culture : design, advertising, printing: mater. of VI International scientific conference. – Omsk : OmSTU, 2007. – P. 17-20.

2. Siadrystyi M. : official website of Mykola Siadrystyi [Electronic resource]. – Access mode : <http://microart.kiev.ua>.

3. Siadrystyi Mykola Serhiiovych : [Electronic resource]. – Access mode: http://uk.wikipedia.org/wiki/Сядристий_Микола_Сергійович.

БОРУХА О. Р.
студентка фак-ту ТеСЕТ СумДУ
(*наук. керівник: к.і.н., доц. В. А. Нестеренко*)

ДОСЛІДЖЕННЯ УСНОЇ ІСТОРІЇ: СПОГАДИ ГРУДІНОЇ ЛЮБОВІ ЯКІВНИ

Велика Вітчизняна Війна. Ця подія одна з найтрагічніших в історії України. Про неї тяжко говорити, а ще складніше слухати розповіді людей, що пережили ті страшні роки. Свідків тих подій залишилося дуже мало. Саме через це інформація, яку надають вони нам дуже цінна.

Грудіна Любов Яківна народилася 7 грудня 1935 року у селі Велика Чернеччина Сумського району, Сумської області. Любов Яківна мала закінчену середню освіту (на той час -10 класів). У 1943 році з села було вигнано німців. Почали відкриватися школи. Випуск класу Любов Яківни був першим післявоєнним. Учителювали ті, хто був не придатний для служби (зазвичай це були поранені). Після закінчення школи жінка пішла навчатися на дворічні курси медичних сестер. Закінчила на відмінно, але хвороба матері та інвалідність брата не дали змоги продовжувати навчання. На цьому завершилася її освіта.

До початку війни батько Любов Яківни працював бухгалтером. Звістку про початок війни жінка дізналася 22 червня 1941 р. з оголошення по радіо, а потім батька забрали на фронт. Коли по радіо пролунало повідомлення про початок війни з Німеччиною, то родину охопив страх. Про події, що відбувалися на фронті людей сповіщали радіоповідомленнями та листівками, які викидали з літаків. Після війни батько повернувся живим, але не до рідного села, а в Саров, де прожив аж до смерті. Мати Любов Яківни була колгоспницею. Вона

залишилася з двома дітьми на руках, тяжко працювала. До війни родина жила в маленькій дерев'яній хаті на окраїні села. Тримали корову, поросят, гусей. Батьки розповідали маленькій Любі про голодомор 1932-33 рр. Це був дуже страшний період. У людей забирали всю їжу. Забирали все до останньої крихти, навіть варену кашу вибирали з печі.

Дитинство Любов Яківни пройшло в страшній атмосфері. Напередодні евакуації сім'я опинилася в скрутному становищі. Прийшли німці і захопили хату, вигнавши родину в сарай. В сараї був торф. Вночі він обірвався і посипався на людей. Незнаючи як вчинити, дідусь просив німців впустити їх в хату, а ті, в свою чергу, дивлячись на повністю чорних в пиляці від торфа людей, кричали: «Що ви чортенят несете сюди!»

Родина Любов Яківни чула про партизанів. Жінка розповідає про те, як вже після війни командир партизанів (імені не пам'ятає) приїжджав у місто Суми (де вона працювала) і просив, щоб люди зварили їм картоплі в мундирах.

Від обстрілів люди ховалися по погребах та окопах. Кожного дня діти боялися залишитись без матерів, бо тих ганяли на окопи в інший край села. Як згадує Любов Яківна, одного разу діти не хотіли відпускати своїх мам. Вони плакали, просили залишитися ще ненадовго. Жінки вирушили на декілька хвилин пізніше і за декілька метрів перед ними розірвався снаряд. Постраждало декілька діток. Любов Яківні відлетів уламок в ногу. Якщо б діти не здійняли галас, то їх мами могли б загинути. Зі сльозами на очах жінка згадує моменти, коли після боїв виходили зі своїх схованок, а на вулицях лежать вбиті люди. Коли поранений чоловік благає про смерть, адже біль від поранень була нестерпною. Коли розуміли, що наступним пораненим або вбитим можеш бути саме ти.

Одним з найстрашніших моментів війни Любов Яківна вважає наступ Червоної Армії. Спочатку родина жінки жила біля передової лінії німецьких військ, на іншому боці села стояла

Червона Армія. Всіх жителів села було вигнано з домівок. Як пригадає жінка, німці допомагали вивозити мирне населення в місто Суми. Дітей кидали в тачанки і везли, нікому не сказавши куди. Переночувавши декілька днів в місті, людей евакуювали на хутір Наточиїв. Родина Люби Яківни мала цінний скарб – корову, з нею і евакуювалися. Побувши декілька днів на Хуторі, люди почули, що прийшла Червона Армія і звільнила Велику Чернеччину. Радість людей не можливо було передати словами. Родина повернулася до рідного села. Вулиця, що межує з вулицею на якій проживала Любов Яківна була випалена вщент. На щастя будинки по вулиці Ватутіна були цілими.

Коли закінчилася війна Любов Яківна влаштувалася працювати в Великочернеччинську лікарню, де працювала все своє життя. Закінчила працювати в 2017 році. Вона виховала 3 дітей. Досі проживає в своєму рідному селі, на тій же вулиці, в своєму рідному будинку.

ЗАХАРОВА В. А.
студентка фак-ту ТеСЕТ СумДУ
(наук. керівник: к.і.н., доц. В. А. Нестеренко)

СПОГАДИ РИБАЛКО ЄВДОКІЇ КОСТЯНТИНІВНИ

Кожен із нас повинен знати історію свого народу, своєї держави. Освічена людина завжди розуміє, що без минулого немає сучасного, без традиційного немає нового. Для народу його історія – це не просто минуле, це його душа. Особливо коли тема торкається трагічних сторінок життя.

Часи Великої Вітчизняної війни, голодомор 30-х років, післявоєнний голод та розруха є в Українській історії найтрагічнішими сторінками, які ні в якому разі не слід забувати, щоб намагатися не повторити знову ніколи. З кожним роком стає все менше живих свідків тих страшних подій. І тому дуже цінними є живе спілкування та можливість відчутти усі переживання та біль того часу.

Народилася Рибалко Євдокія Костянтинівна 8 березня 1930 року у селі Угроїди, Краснопільського району, Сумської області. Мати – Марія Михайлівна була малоосвідченою людиною (два класи школи) працювала ланковою на полях колгоспу. Батько - Костянтин Дмитрович закінчив теж два класи, але згодом був направлений на курси від колгоспу та вивчився на тракториста. Сім'я була бідна, багатодітна (мали четверо діточок: Михайло 1929 р. н., Євдокія 1930 р. н., Варвара 1935 р. н. та Іван 1937 р. н.), але працювита та дружна. Діти гляділи одне одного та допомагали батькам чим могли по господарству, бо дорослі працювали у колгоспі і в день і в ночі. Перші роки життя Євдокії припали на голодомор. При тому що їсти було зовсім нічого, батьки самі голодуючи все таки зуміли зберегти своїх діток. Варили кашу з калачиків та кропиви,

збирали потай у лісі гриби та ягоди. А справжнім смаколиком для малечі були солодушки (варені солодкі буряки).

До початку війни Євдокія Константинівна встигла закінчити чотири класи Угроїдської школи, на цьому її освіта закінчилась на все життя. Страшну звістку про початок війни дівчинка, як і усі жителі села, дізналася з повідомлення по радіо. Батька забрали на фронт, служив він у стройбаті, та маючи «золоті руки» шив та ремонтував солдатські чоботи. Але і це не вберегло його від поранень та контузії. Повернувся до рідного села наприкінці 1944 року, одужуючи від важкого поранення.

А мати залишилась одна з чотирма дітьми на окупованій німцями території. Окупація Угроїд була тривалою, з 1941 по 1943 роки. Старших дітей намагалась ховати, щоб не забрали на примусову роботу до Німеччини. Страх і розпач були в душі у жінки. Німці хазяйнували на території села, забирали у людей останні харчові запаси. Так сім'я Євдокії Костянтинівни лишилась самого головного свого скарбу – корови. Але одним із найстрашніших моментів було тоді, коли німці зганяли людей на колгоспне подвір'я, розповідали про свої досягнення на фронті, агітували їхати на роботу до Німеччини та залякували наслідками про співпрацю з партизанами. Наприкінці 1942 року загарбники почали виганяти людей з їхніх домівок. Так Марія Михайлівна разом з дітьми опинилась у евакуації, але в недалекій, всього за кілька десятків кілометрів від свого села у селі Демидівка Краснояружского району Білгородської області. Те село також було окуповане німцями, але це переважно були господарські частини, тому мабуть, і солдати були менш агресивними. Давали можливість людям працювати на землі та поблажливо відносились до дітей. Повернулася сім'я Рибалко до свого села тільки після повного звільнення Угроїд від німців. Але як виявилось, повертатись було практично нікуди. Хата була майже зруйнована, залишився тільки куток де стояла стара ікона, яку навіть окупанти не зачіпали. Деякий час жили у

«врім'яночці», благо було літо і тепло. А навкруги горе та розруха. Сусідам Рибалків пощастило більше, їх хата вціліла, тому зимували усі разом, у тисняві, але живі та визволені. Найбільшим щастям для Марії Михайлівни та дітей було повернення батька з війни. Хай поранений, хай контужений, але живий.

Післявоєнні роки теж були тяжким випробуванням для усіх. Важка робота у колгоспі, бо діти працювали нарівні з дорослими щоб якимось вижити. Знову згадалися голодні роки: юшка з кропиви, калачики та такі добрі солодушки. Але сім'я була згуртована і розуміли, що тільки разом можна вижити. Менші діти вчилися у школі, де їм давали продуктивні пайочки, які вони не раз не вкусивши приносили до дому, щоб поділитися з усіма.

Минали роки, життя поступово почало налагоджуватись. По-тихеньку відбудували хату. Старший Михайло відслужив у армії, одружився, народились діти. Також як і батько усе життя пропрацював трактористом у рідному селі. Євдокія Костянтинівна також не зрадила своїм Угроїдам, усе життя прожила і пропрацювала на рідній землі. Варвара та Іван поїхали навчатися та стали місцевими жителями. Але якомога частіше намагались приїжджати у своє рідне село, до батьківської хати, де завжди було весело і тепло не зважаючи ні на що. І на кожному святі у сім'ї Рибалків за щедрим столом обов'язково були солодушки (варені солодкі бурячки) як спогад про важкі часи, які ніколи не забудуться.

СКОПЕНКО В. В.
студент ННІ ФЕМ СумДУ
(*наук. керівник: к.і.н., доц. В. А. Нестеренко*)

РОЗПОВІДЬ ДАДАКОВОЇ (КОЗЕЛ) ЄВДОКІЇ МИХАЛІВНИ

Народилася 14.03.1928 року в селі Перемога (Холопків), Глухівського району, Сумської області. Батька звали Михайло Іванович, а матір – Серафима Дмитрівна. Вони мали трьох доньок і двох синів. До війни їх сім'я жила дуже бідно, бо в тридцяті роки була розкуркулена. Їх позбавили коня, корови й іншого господарства. Важко було прожити без землі, яку теж відібрали. Сім'я змогла вижити тільки завдяки кар'єру, де видобували камінь. Там працював батько бухгалтером. Кожного дня він приносив хліб, муку, а в кінці місяця отримував ще й гроші. Таким чином не тільки сім'я вижила, а ще старша сестра, Анастасія, перед самою війною, закінчила медичне училище, отримала професію фельдшера.

Про війну вони дізнались від батька. Хто йому сказав, вона не пам'ятає. Діти були малі, але розуміли, що трапилось щось надзвичайно трагічне. Мати плакала, батько ходив похмурий. Пам'ятає як збирались сусіди на вулиці, обговорювали новини, намагались передбачити розвиток подій. Бешкетував тільки Толік, якому було чотири роки і він зовсім не розумів, що відбувається. Вони, старші діти, розмовляли тихенько, прислухались до розмов дорослих, спостерігали за їх поведінкою, чекали якогось рішення батька, яке, як їм здавалось, врятує їх усіх, поверне їм мир і спокій. Але цього не відбулось. На третій день війни батько зібрав їх до столу і повідомив, що завтра вранці він іде на війну. Ніколи не забуде його слів. «Не перший раз німець приходить на нашу землю, і ми його гнали, як собаку, назад. Вірте, так буде і зараз. Я під німцем не залишусь». Батько був не призывний із-за хвороби і на війну пішов добровільно. Цього ж вечора він їм розказав, де в хаті найнебезпечніше місце, як і куди ховатися при обстрілах. Дуню з

Марією, просив допомагати мамі, слухатись її і берегти братиків. Вона слухала тата і розуміла, що він їх кидає, і розуміла, що не може просити його залишитись. Його рішення не обговорювались. Тому вранці вони провели батька всі разом аж за село. З ним пішли ще вісім чоловіків, і пішли вони на Суми. На все життя в очах стоїть батько з вимушеною усмішкою, з напівпустою торбинкою за плечима... А ще через неділю прийшов лист від Настуні, яка повідомляла їх, що її призвали на війну, вона вже знаходиться в шпиталі, і готуються до від'їзду на фронт. Не може передати, що вона відчувала в той час. Їй же було тільки тринадцять років, але вона чітко розуміла: їм треба вижити. Розпачі не було. Плакати собі не дозволяли. Рано вранці піднімались з Марією і йшли в поле. Працювали на рівні з дорослими. Маня намагалась їй допомогти, підтримувала і заступалась за неї.

Німці захоплювали їх село декілька разів з боями. Село переходило з рук в руки, на скільки Дуня пам'ятає, чотири рази. Під час бою вони ховались в кам'яному погребі. Там було темно і волого. Сиділи на якихось дошках. З ними були і сусіди. Під час вибухів хотілося пригорнутися до мами, або тата, хотілося відчутти захист від небезпеки, хотілося плакати. Та вона сиділа тихенько біля Мані, слухала, як мама заспокоювала братиків Яшу і Толіка, не бачила, а відчувала, як вона їх обнімала і пригортала до себе. Вона дякувала Богові, що всі живі, і просила його їх захистити. Сидячі в погребі, вони не знали, чи не згоріла їх хата, чи буде їм де жити, що робиться в селі, кого вони зустрінуть на вулиці, наших чи німців. Від таких думок душа розривалась. Під час останнього бою було багато німецьких літаків. Вибухи лунали один за одним. Половину села знищили. Загинуло багато селян. І в селі залишились німці аж на три роки... Сказати, що ці роки були важкими, це нічого не сказати. На полі залишилась картопля. Всі кинулись копати цю картоплю. Пішли і вони з Марією. Земля вже була мерзла, картопля теж. Сестри так старались, аж руки мліли. Розуміли, ця картопля їх спасіння. Мама вдома гляділа хлопців і переробила картоплю на

крохмаль. А коли на станції загорілось зерносховище, вони з Марією наносили зерна, яке пройшло димом. Мука з нього мала гіркуватий смак. Дуня не може нам передати з яким нетерпінням вони чекали спеченого мамою хліба. Велика проблема була з сіллю. Вона кілька разів ходила в Глухів, продавала або міняла все, що можна було, на сіль.

В селі кожного дня щось відбувалось. В лісах, що навколо села, діяв партизанський загін. Часто партизани заходили в село, вбивали німців, поліцаїв. У відповідь німці вбивали всіх, хто був причетним до партизанів. Все це відбувалось вночі. І тоді, почувши стрілянину, вони пригадували накази батька і сидячі в небезпечному місці, чекали поки все стихне. Так, в намаганні вижити, проходив день за днем. Чи живі їх тато і Настуня вони не знали. Фронт був далеко, листи не приходили. Дуня часто заставляла маму за молитвою. І зараз вона впевнена, це мамина молитва захистила всіх їх від куль, від бомб, від захворювань, дала їм сили вистояти, вижити. Але їх поневіряння не закінчились. В сорок четвертому, в травні, забрали її сестричку, її Маню в Німеччину. Це була для Дуні така трагедія, котру вона не може пригадувати без сліз. Тоді забрали близько двадцяти дівчат і хлопців. Ви не уявляєте скільки було сліз, скільки було горя, благань, криків. Дуня пішки ходила до Глухова, а потім і до Конотопа, з надією, що Маню відпустять. Ні, не відпустили. На маму не можна було дивитись. Вона не плакала, не жалілась, але її очі виказували таку тугу і розпач, які запам'ятались на все життя. Дуня намагалась маму розважити, заспокоїти. День за днем проходили в тяжкій роботі і тяжких думках. Від Мані теж не було вісточки з чужини.

Дуня пригадує, як одного літнього дня пішла з подругою в Глухів. Вони понесли по в'язанки сіна і кусок полотна, щоб продати і купити стакан солі. На базарі до них підійшла знайома і по секрету сказала, щоб вони не затримувались, скоріше купували сіль і повертались до села. Так вони дізнались, що німці готуються відступати, а Радянські війська вже зовсім близько. Не встигли

дівчата дійти до села, як дорогу заповнили німці-втікачі. Хто на підводах, хто на мотоциклах, хто пішки. Якщо їхала машина, то була обліплена солдатами. Німецьких танків не було. Через два дні через село поїхали наші танки, наші солдати, наші війська. Радості не було меж. Але дивно. Люди мало сміялись, вони плакали. Вони, діти, не могли збагнути, що відбувається. І тільки потім Дуня зрозуміла, що то були сльози радості. Але ця радість кожному нагадала про своїх рідних, про їх долю. Чи живий був тато, чи жива Настуня? Ця невідомість краjala серце. І, слава Богу, настав день, коли вони отримали листа від батька, а потім і від сестри. Вони були живі, але далеко від дому. Тільки від Мані ще довго не буде вісточки. Коли на вулиці хтось отримувал листа, його перчитували всім сусідам, всі разом обговорювали новини, раділи добрим новинам і підтримували тих, до кого приходило горе.

Коли тато дійшов до німеччини, він написав в листі: «Як ступив на німецьку землю, поглядом навколо шукаю Маню, в кожній дівчині бачу свою доню». Ця невідомість вбивала рідних. І тільки в сорок п'ятому наших дівчат звільнили американці. Ще багато пройде часу, коли вся сім'я зустрінеться і сяде за стіл у рідному домі.

Про тридцять роки, роки голодомору, Дуня мало що може пригадати. Але все ж вона знає, що в селі від голоду люди не вмирили. Навколо села ростуть великі ліси. Село розташоване між річками. Риба, гриби, ягоди, дичина, листя липи дали можливість людям вижити. З тих часів Дуня запам'ятала один випадок. Вони з сестрою пішли до сусідів. Там були незнайомі люди. Сиділа дуже товста «опухша від голоду жінка» і біля неї стяли троє маленьких діток. Як потім з'ясувалось, ця жінка з дітками йшла пішки з Харківської області, щоб врятувати дітей від голоду. Дітей вона врятувала, їх забрали в притулок, а сама вона померла на наступний день. Цей випадок приголомшив навіть дітей.

ТЕСЛЕНКО Є. Є.
слухачка наукового товариства Білопільського ЦДЮТ
КОРОЛЬ В. М.
канд. іст. наук

ОСТАРБАЙТЕРИ З ОКУПОВАНОЇ УКРАЇНИ (1942-1945 рр.)

У наш час колишніх остарбайтерів залишилось небагато з огляду на їхній поважний вік. Ті ж, хто лишився, знаходяться навколо нас – це наші прабабусі чи прадідусі, сусіди чи просто знайомі. На основі сучасних спогадів колишніх остарбайтерів маємо унікальну можливість дізнатися, які ці люди зараз. Їхні життєві історії можуть дати відповіді на ті питання, що тривожать нас зараз, адже за їхніми плечима такий великий досвід. Нам слід пам'ятати про них, про їхній вклад в історію нашого народу.

Провал плану бліцкригу, мобілізація працівників промисловості та сільського господарства до діючої армії спричинила в Німеччині гострий дефіцит робочої сили. Щоб вирішити цю проблему, гітлерівське керівництво розпочало вербування робітників на окупованих територіях. Так звані служби праці та вербувальної поліції друкували оголошення в газетах, використовували різні пропагандистські засоби, щоб переконати молодих людей у перевагах життя та праці в Німеччині.

Агітація щодо цього питання була насиченою та різноманітною. У листівках, рекламних фільмах і плакатах їм обіцяли пристойне житло, гарні заробітки та умови праці.

У березні 1942 р. Фріц Заукель був призначений генеральним уповноваженим із працевикористання – наказом про його призначення було засновано центральну установу зі збору й використання робочої сили. До осені 1942р. в Україні

було відкрито 110 служб праці. До серпня з рейхскомісаріату було депортовано півмільйона робітників.

Щодо реальних умов праці оstarбайтерів, то вони були надзвичайно тяжкими. Праця займала майже весь світловий день робітника. Якщо для робітника промислового підприємства чи фабрики, особливо кваліфікованого, тривалість робочого дня обмежувалася зміною й становила пересічно 8-10-12 годин, то у хатньої прислуги чи сільськогосподарських наймитів чітких обмежень робочого часу не було.

Дуже часто праця набувала форм жорсткої експлуатації. Молоді жінки, та навіть підлітки мусили виконувати важку некваліфіковану роботу, до якої вони непридатні фізично. Зарплата стала ще одним фактором дискримінації – вона була низькою і фактично втрачала значення стимулу до праці. Таким чином, умови життя оstarбайтерів (низька заробітня платня, утримання в бараках за колючим дротом і під охороною) наближалися до становища радянських військовополонених.

Найнестерпнішою формою дискримінації для оstarбайтерів стало кепське харчування. Не випадково, розповідаючи про своє життя в Німеччині, колишні «примусовці» найперше починають детально описувати свій жалюгідний раціон, адже вони постійно відчували голод. «Працювали на заводі тяжко, напівголодні. Багато гинуло. Пізніше мене забрав німець до господарства доглядати поросят і там могла їсти варену поросячу мішанину, що й допомогло мені вижити», – згадує Пустовойтова Валентина Василівна, жителька с. Череватівка, Сумська область

Говорячи про життя наших співвітчизників у Німеччині, важливо також нагадати ту обставину, що люди повсякчас перебували в умовах тотального обмеження особистої свободи. Більшість робітників були доставлені в рейх у насильницький спосіб, не маючи можливості впливати на вибір професії та місце роботи, були позбавлені елементарного права

задовольняти свої культурні та духовні потреби, обмежені в спілкуванні з іншими іноземними робітниками та місцевим населенням тощо. Насильства робітники зазнавали не тільки з боку безпосередніх керівників та наглядачів, а навіть рядових жителів Німеччини, які відкрито демонстрували свою зневагу й ненависть до невільників із України.

Після закінчення війни радянська влада робила все, аби колишні оstarбайтери жили з постійним почуттям провини.

Посвідчення репатріанта сприймалося, як тавро зрадника. Щодо жінок-остарбайтерів, то їх вважали «німецькими повіями» і глузували з них.

Лише на початку 1990-х ситуація з оstarбайтерами почала поволі вирішуватися – уряд Німеччини розпочав програму виплат компенсацій трудовим мобілізованим. При чому українці отримували в шість разів менше, на відміну від тих самих поляків.

Для більшості оstarбайтерів згадка про минуле – достатньо болісний період, який закарбувався в пам'яті як найтяжче випробування.

БОНДАРЕНКО М. О.
студент ННІ Права СумДУ
(наук. керівник: д.ю.н., проф. В. В. Сухонос)

**АНАРХІЗМ В УКРАЇНІ:
ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ПРАКТИКА**

Широкий пласт наукових робіт присвячений дослідженню теми пошуку Україною свого шляху. Серед цих публікацій, темі існування анархії в умовах сучасного світу приділено досить мало уваги. На нашу думку подібний підхід до цього питання не в останню чергу призвів до фактичного нерозуміння українцями поняття анархії та анархізму та синонімічного ототожнення даних понять, як один з одним, так і з безвладдям.

Під поняттям анархії слід розуміти перш за все відсутність будь-якого державного апарату, що керував би суспільними відносинами, на противагу йому, на перший план виходить саме розвинене громадянське суспільство. Анархізмом же є суспільно-політична течія, що прагне до визволення особистості, та знищення державного апарату, з переданням функцій державного управління широким масам [6].

Наша історія має приклади організації суспільних утворень, які функціонували на принципах анархізму. Прикладом може слугувати устрій Запорізької Січі, куди стікалися широкі маси населення втікаючи від політики Речі Посполитої. Територіально Вольності козаків поділялися на вісім (згодом десять) паланок, кожна з яких мала свій адміністративний центр – село, селище, місто, в якому розміщувався орган адміністрації. Козаки, що мали достатньо майна та відваги для освоєння земель паланок, освоювали ці

землі, створюючи слободи та зимівники, що мали досить широку автономію та фактично були незалежними від адміністрації паланки.

У сучасному розумінні Запорізьку Січ не можна вважати державою. Незважаючи на наявність території, населення та влади, вона відповідала анархічному духу втікачів, що намагалися позбутися влади Речі Посполитої. Окрім цього, Запорізька Січ не мала свого громадянства, оскільки все її населення було підданими сусідніх монархій, від влади яких вони втікали на Січ [1, с. 88]. Більшість науковців зазначає, що для Запорозької Січі була характерна козацька демократія, але на нашу думку, це твердження не є слушним, оскільки юридичного існування держави не було, а відірваність Запорозької Січі від Речі Посполитої, потім Московії, свідчать про утворення тут певної анархічної моделі держави. Кожен з козаків мав право голосу при вирішенні будь-якого питання. Фактично вища влада належала козацтву, оскільки козаки поміж себе обирали свої вищі органи управління, та також могли їх скинути. Про це також може свідчити існування суду козацької ради, що був судовою інстанцією вищого рівня, та в даному засіданні приймало участь все козацтво.

В ході Національно-визвольної війни Б. Хмельницького, було створено державне утворення, що отримало назву «Військо Запорізьке». Воно мало вже більше ознак держави, але фактично залишалось тією ж анархічною моделлю, що продовжувала існувати на Запорожжі. Беручи витоки та уявлення про державну організацію із Запорозької Січі, «Військо Запорізьке» усе одно у вирішенні державних питань відчувало суспільний вплив. Варто лише згадати «чорну раду», на якій було обрано гетьманом І. Брюховецького, що, набувши підтримки запорізького козацтва, все ж таки отримав булаву.

На початку ХХ ст., також мав місце факт створення анархічної державності в рамках «Селянської Радянської

Республіки» [8, с. 91]. Дані події тісно пов'язані з особою Н. Махна, що був ініціатором переходу до анархічної моделі. Н. Махно виступив ініціатором створення комун, що об'єднували незабезпечені прошарки населення та ґрунтувалися на використанні колективної власності. Утім, разом з тим, Н. Махно не відмовився від існування приватної власності [7, с. 25].

Махновська державність перш за все спиралась на просте населення та проводила постійну пропаганду анархічного устрою суспільства, протягом усього періоду існування. Така підтримка, фактична незалежність окремо взятого села, призвели до створення міцного громадянського суспільства, що фактично витісняло державу, за відсутності необхідності такої.

В сучасних умовах принципи анархізму, до певної міри, були реалізовані під час Революції гідності. Так за спогадами очевидців та учасників тих подій, більшість людей у перші дні збиралися шляхом так званого «сарафанного радіо». Слід зазначити, що у розглядуваній автором період події Майдану не набули масового розголосу за допомогою засобів масової інформації.

Цікавим для нашого дослідження є не скільки події, що відбувалися на київському майдані, а створення донецького майдану, на прикладі якого можна прослідкувати поступовий розвиток та становлення анархічного устрою. За спогадами одного із засновників донецького майдану Є. Насадюка, все почалося як відповідь та підтримка київського майдану. За його спогадами: «40 хвилин я стояв сам-один, просто під пам'ятником Шевченку, стояв і дивився, як їздять машини. А потім підійшов М. Касьянов. Він сказав: «Ти що, ненормальний? Але якщо вже ти вийшов, то тепер треба виходити». І вже на другу годину ночі нас було п'ятеро» [3]. Інша активістка майдану К. Жемчужнікова згадує, що після публікації призову збиратися біля пам'ятника Т. Г. Шевченку в соціальних

мережах: «Наступного ж дня надвечір на тому ж місці нас було вже близько 150–200 осіб» [2].

У той же час, на київському Євромайдані розпочало своє формування об'єднання, що за своєю структурою та духом відповідало анархічному укладу життя. Так за спогадами очевидців Ю. Орлової та М. Найєм, на Євромайдані фактично не існувало такого поняття як власність, адже будь-хто був готовий допомогти своєму ближньому у разі потреби, перебуваючи в екстремальних умовах та острахі бути взятим штурмом [2; 4; 5].

У розглянутих прикладах, всі групи населення знаходилися в певних екстремальних умовах, досить часто виступаючи антагоністами влади чим і був обумовлений їх анархічний устрій життя та погляди. Але чи може існувати анархічне суспільство в умовах сучасного світу, не обумовлене певними екстремальними подіями, що змушують суспільство відповідати на дані дії?

Враховуючи рівень розвитку сучасних технології, що спрощують можливість комунікації, стираючи адміністративні кордони, можна говорити про існування віртуальних анархічних осередків, що можуть спокійно розповсюджувати анархічні ідеї.

Звісно, для сучасної України та світу ідеали та принципи анархізму є утопічними та недоцільними. Водночас, використання досвіду реального управління справами держави методами громадянського суспільства є цінним досвідом, що може бути використаний у подальшому.

1. Захарченко П. П. Історія держави і права України [Ел. ресурс] / Петро Павлович Захарченко. Режим доступу: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf.

2. Как в Донецке начинался Евромайдан. Воспоминания очевидцев [Электронный ресурс] // Донпресс. 2018. 21 ноября.

Режим доступа: <https://donpress.com/news/21-11-2018-kak-v-donecke-nachinalsya-evromaydan-vospominaniya-ochevidcev>.

3. Курцановская А. Как «родился» Евромайдан в Донецке: Воспоминания участников [Электронный ресурс] / Анна Курцановская // Донецкие новости. 2018. 21 ноября. Режим доступа: <https://dnews.dn.ua/news/696400>.

4. Мухарський А. Д. Майдан. (R) Еволюція духу / Антін Дмитрович Мухарський. К. : Наш Формат, 2014. 314 с.

5. Орлова Ю. 111 дней Майдана: Записки киевлянки / Юлия Орлова; [Пер. англ. С. Ціпка]. К. : Дуліби, 2014. 144 с.

6. Протосавіцька Л. С. Концепція анархізму як альтернативна форма організації суспільства (теоретико-правовий аналіз) / Л. С. Протосавіцька // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2015. Вип. 213 (1). С. 24–32.

7. Протосавіцька Л. С. Особливості впровадження політико-правових ідей анархізму на українських землях на початку 20-х рр. ХХ ст. / Л. С. Протосавіцька // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право. 2015. Вип. 218. С. 24–28.

8. Сухонос В. В. Держава: питання теорії (загальний і конституційно-правовий аспекти): [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос ; [наук. ред. і автор передм. О. В. Скрипнюк]. Суми : Університетська книга, 2015. 343 с.

*ПОЛЯНСЬКА Є. А.
студентка ННІП СумДУ
СТОГОВА О. В.
канд. політ. наук, доцент*

ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ – ЧЕТВЕРТА ГІЛКА ВЛАДИ?

Сучасні люди витрачають майже весь свій вільний час за смартфоном, комп'ютером або телевізором, не можливо навіть уявити, яка кількість інформації там міститься. Бажаючи того чи ні, кожна особа отримує й велику кількість небажаної інформації, такої як реклама у соціальній мережі, по телебаченню або на веб-сайті, що залишає свій відбиток у свідомості. Інформація завжди має певний вплив на свідомість людини та відображається в її вчинках.

Четверта гілка влади, усе частіше науковці та журналісти оперують цим поняттям, позначаючи вплив засобів масової інформації на соціум. І це не дивно, адже ЗМІ мають не аби-який вплив на суспільні процеси. Уперше термін «четверта гілка влади» вжив Томас Карлайл.

Так, Науменко Т. В. зазначає, що за допомогою масової інформації можна впливати на громадську думку як стан масової свідомості. Масові комунікації сприяють тим самим найкращій реалізації цілей суб'єктів соціальних інтересів. Цей факт став підставою виникнення терміну «четверта влада», яка наділяє масові комунікації особливими владними повноваженнями [3].

В історії неодноразово траплялися випадки, коли під впливом ЗМІ представники органів державної влади, посадові особи змінювали свої рішення.

Слід відмітити, що Конституцією України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне

вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір [2]. І не можна не помітити, що дехто дуже вдало зловживають цим правом.

ЗМІ поширюють інформацію переконливо, привабливо, щиро аргументуючи, чим саме й привертають прихильників та послідовників. ЗМІ здійснює маніпулювання за допомогою надання інформації шляхом спонукання людей до певних дій або ж запобігаючи здійсненню небажаних дій. ЗМІ мають змогу висвітлювати події так, як це вигідно тій чи іншій стороні, вони здійснюють кодування інформації, чим саме й впливають на людей, тому й не дивно, що вони є й одним із творців політики.

Сучасні французькі вчені Б. Катля та А. Каде вирізняють такі функції ЗМІ у межах політичного напрямку діяльності:

- функція антени – постачання різномірної інформації до суспільства;
- функція посилювача – посилення важливості фактів, драматизація подій;
- функція фокуса – ЗМІ є фокусом змін соціокультурних течій;
- функція призми – формування нових моделей поведінки;
- функція відлуння – виконання функції збереження певної соціальної структури, слугують символом певного соціального устрою [1].

Найпомітніший вплив на політичний процес ЗМІ здійснюють через свою здатність формувати "політичний порядок денний" - список проблем, які має вирішувати уряд. Приділяючи увагу одним проблемам та ігноруючи інші, вони тим самим формують політичні пріоритети суспільства. У цьому зв'язку американські дослідники відзначають тенденцію концентрації медійних засобів у руках небагатьох власників і вказують на пов'язану із цим небезпеку: власники отримують

можливість контролювати новинний потік і тим самим впливати на суспільні процеси у своїх політичних інтересах, як на формування громадської думки, так і на її сприйняття владою. Сьогодні через ЗМІ спонтанно або цілеспрямовано відбувається ідентифікація найважливіших питань, що обговорюються в суспільстві. Політичні партії і лідери привертають увагу до своїх програм і гасел, тим самим організовуючи діалог між політичною елітою і основною масою населення [4, с. 423].

Саме тому до ЗМІ й вживають термін «четверта гілка влади», бо вони виконують одне з головних завдань влади – підпорядковують людей. Проте ЗМІ позбавлені можливості використовувати засоби заохочення, їхнє підпорядкування ґрунтується лише на впливі та авторитеті. Вплив ЗМІ можна порівняти із церквою у середньовічну добу, коли вона брала участь у оцінці будь-яких подій і процесів.

Тому ми вважаємо, що ЗМІ є не четвертою гілкою влади, а лише впливовою складовою політичної системи, за допомогою якої здійснюється формування, підпорядкування громадської думки.

1. ЗМІ як засіб здійснення політичної діяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/journalism/25492/>.

2. Конституція України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4976>.

3. Науменко Т. В. «Четвертая власть» как социологическая категория [Електронний ресурс] / Т. В. Науменко // ИНТЕЛРОС. – 2007. № 2. Режим доступу: http://www.intelros.ru/2007/07/06/print:page,1,tv_naumenko_chetvertaja_vlast_kak_sociologicheskaja_kategorija.html.

4. Политология: учебник / под ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гугорова. М. : Юрайт-Издат, 2006. 692 с.

ВИТОКИ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ У СІМ'І ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА

Еволюція права на приватність як важливого чинника забезпечення самореалізації кожної людини та автономії індивіда в суспільстві представляє значний інтерес. Особливо актуальними є такі дослідження для України, яка тривалий час перебувала під дією двох цивілізаційних векторів – європейського, у рамках якого приватність і індивідуалізм завжди визнавалися цінностями, і євразійського, зорієнтованого більшою мірою на колективізм та розчинення інтересів особи у суспільному контексті.

При цьому історія визнання, становлення і формування механізмів охорони права на приватне життя в сім'ї загального права є найбільш показовою. Вже з початку XVII ст. можна говорити про етап цілком усвідомленого розвитку права на приватність як у теоретичних розробках, так і в аспекті практичного застосування в Англії. Оскільки, феодальний уклад, який характеризувався ієрархічною залежністю та безправ'ям, перестав відповідати потребам суспільства, зміни були неминучими. Авторитет англійського парламенту зростав – відбулися перші вдалі спроби обмежити владу монарха та захистити права людини, принаймні, в тому обсязі, в якому це видавалося можливим на той час. Результатом стало законодавче закріплення право на приватність особи.

27 травня 1679 року парламентом Англії був прийняв Habeas Corpus Act («Акт про краще забезпечення свободи підданих та про попередження ув'язнень за морями»), в якому передбачено низку юридичних гарантій та порядок забезпечення недоторканості особи [1]. У 1689 році було прийнято Біль про

права, що встановлював процедурні гарантії особистої недоторканності особи, закріплювалася свобода слова і дебатів у парламенті, свобода виборів до парламенту, право звернення підданих з петицією до короля [2].

Значну роль у формуванні права на недоторканість приватного життя відіграла доктрина природного права, яка знайшла своє відображення в ідеях англійських філософів-просвітителів, зокрема, Томаса Гоббса (1588 – 1679) та Джона Локка (1632 – 1704), що стали основою сучасних теоретичних уявлень про права людини.

Прогресивні ідеї просвітників Англії мали значний вплив на формування права на приватне життя на Північно-американському континенті. Вони були підхоплені американськими мислителями періоду визвольної боротьби за незалежність колоній від панування метрополії, в результаті чого в Декларації незалежності США 1776 року зазначено: «Ми вважаємо очевидними такі істини: всі люди створені рівними, всі вони наділені Творцем певними невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя» [6]

На початковому етапі формування доктрини права на приватність у США значний вплив на цей процес справляли рішення англійських судів, у яких американські автори часто бачили більше, ніж самі англійці [4, с. 36].

IV поправка до Конституції США, яка набрала чинності 15 грудня 1791 року, закріпила право на охорону особистості, житла, кореспонденції і майна від недобросовісних обшуків і арештів. Поправка містить також окремі процедурні гарантії приватності – жоден ордер не повинен видаватися інакше, як за наявності достатніх підстав, підтверджених присягою чи урочистою заявою; при цьому ордер повинен містити детальний опис місця, яке підлягає обшуку, осіб чи предметів, які мають бути арештовані. В свою чергу, V поправка захищає людей від примусу свідчити проти себе у кримінальній справі,

розголошувати інформацію про себе, а також гарантує, що приватна власність не буде відчужуватися для суспільного користування без справедливого відшкодування [3].

Як відзначає американський дослідник Daniel J. Solove, значною проблемою наприкінці XVII – початку XIX ст. у США було забезпечення таємниці листування. Навіть «батьки-засновники» американської держави Томас Джефферсон, Александер Гамільтон та Джорж Вашингтон часто скаржилися на брак приватності і навіть були вимушені користуватися шифром у листуванні, а Бенджамін Франклін, займаючи різні дипломатичні посади, вимагав від своїх співробітників принести присягу про додержання заборони на відкриття листів [5].

Уже в 1782 році Конгрес США ухвалив закон, відповідно до якого пошту заборонено відкривати будь-якій особі окрім відправника та одержувача. Тим не менш, ще тривалий час у громадян залишалися значні побоювання щодо відкриття листів поштовими службовцями.

Знаковою подією у становленні теоретичних уявлень про захист права на приватність фізичної особи стала публікація в 1890 році в Бостоні майбутнім суддею Верховного суду США Луїсом Брандесом разом з Семюелем Уорреном статі «Право на конфіденційність». Автори акцентували увагу на тому, що преса «перевищує всі межі пристойності та порядності» та висловили занепокоєння випуском Істманом Кодакком у 1884 році ручної камери, за допомогою якої робити фотографії та копії з них стало набагато легше і швидше. Вони також вказували на загрози, пов'язані з розвитком друкарської справи, фотографії та технологій. У статті вперше була сформульована концепція приватності як права особи «бути залишеною у спокої» або «права на особистий спокій» («right to be left alone»), що має бути законодавчо захищеним [5]. У цій публікації право на недоторканість приватної сфери було сформоване як юридична категорія, що стало поштовхом для подальшого розвитку

механізмів захисту права на приватність в країнах як загального права, так і романо-германської правової сім'ї.

Із розвитком технологій передання, поширення та відтворення інформації в період до другої половини ХХ ст. у відповідь на низку проблем через несанкціоноване використання фотографій та розголошення інформації, отриманої через телеграфний зв'язок, американськими юристами було розроблено механізми судового захисту від несанкціонованого розповсюдження фотографій приватних осіб. Були також прийняті нормативно-правові документи, що забороняють розголошувати телеграфні повідомлення співробітниками телеграфних компаній.

Отже, право на приватність розвивалося як гнучке право, яке розширювало свої межі одночасно з розвитком суспільства. Концепція цього права, закладена в англо-американській системі права, вже після Другої світової війни набула значного поширення, хоча й з певними модифікаціями, в країнах континентальної Європи та набула закріплення в регіональних та універсальних міжнародних договорах.

1. Акт о лучшем обеспечении свободы подданного и о предупреждении заточений за морями (Habeas Corpus Act) / Сборник «Законодательство Английской революции 1640-1660 гг.», сост. Н. П. Дмитревский (М.-Л., 1946). URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XVII/1660-1680/Akty_parlament/akt_habeas_corpus_26_05_1679.phtml?id=4891.

2. Билль о правах / Сборник «Законодательство Английской революции 1640-1660 гг.», сост. Н. П. Дмитревский (М.-Л., 1946). URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Engl/XVII/1680-1700/Akty_parlament/bill_o_pravach_1689.phtml?id=4895.

3. Билль о правах США / Государственный департамент США; Бюро международных информационных программ. URL: <https://photos.state.gov/libraries/adana/30145/publications-other-lang/RUSSIAN.pdf>

4. Телина Ю. С. Конституционное право гражданина на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну при обработке персональных данных в России и зарубежных странах. Дисс. ... канд. юрид. наук, 12.00.02 – «Конституционное право; конституционный судебный процесс; муниципальное право». М., 2016. 267 с.

5. Daniel J. Solove, A Brief History of Information Privacy Law. In: *Proskauer on Privacy, Pl.* 2006. URL: https://scholarship.law.gwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2076&context=faculty_publications

6. The Declaration of Independence as Adopted by the Second Continental Congress, July 4, 1776. URL: http://www.digitalhistory.uh.edu/active_learning/explorations/revolution/declaration_of_independence.cfm.

РАЙМОВ Р. І.
аспірант ННІП СумДУ

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЗАХІДНИХ КРАЇН РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЇ

У ХІХ столітті для врегулювання монопольних випадків використовувались окремі норми господарського права або й окремі пункти у статтях про господарську відповідальність, то наприкінці ХІХ століття, а саме у 1890 році у Сполучених Штатах Америки був прийнятий перший антимонопольний закон – Закон Шермана. Із цього часу і почався розвиток антимонопольного законодавства у багатьох країнах світу[2].

Досвід європейських країн також вказує на те, що для оптимальної та ефективної реалізації антимонопольного законодавства, у тому числі законодавства, що регулює діяльність суб'єктів природних монополій є необхідним створення спеціального органу або системи органів.

Великобританія мала досить розвинуту систему галузевих регуляційних органів у сферах природних монополій та галузей, приватизованих у часи правління уряду Маргарет Тетчер, зокрема, Відомство з питань ринків газу та електроенергії, Управління з питань ринків послуг водопостачання, Управління з питань регулювання залізниць, Управління з питань телекомунікації, окремі комісії з питань поштових послуг, цивільної авіації, радіозв'язку та ін. Особливість цієї країни полягає в тому, що органи, які відповідають за конкурентну політику, і зазначені регуляційні органи сфери природних монополій, мають паралельні повноваження щодо застосування конкурентного законодавства. Відповідні регуляційні агенції існують також у Канаді, Франції, Італії, Швеції, Бразилії, Австралії, Японії та багатьох інших країнах [5].

Відмінною рисою зазначених органів регулювання є те, що вони створені для забезпечення певної державної політики у певній сфері. Це вказує на те, що ринкові умови та вільна конкуренція потребує певного регулятора. Такий регулятор націлений на забезпечення цілей держави. В Україні роль такого регулятора відіграє де-факто Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг.

Природні монополії та види діяльності, наслідки яких виходять за межі компетенції їх операторів, за визначенням, вимагають контролю з боку державних органів. Цей принцип прийнятий навіть у країнах, де ринкова культура дуже сильна [6].

Особливим є те, що для визначення природних монополій використано наслідки їх діяльності. Так, якщо діяльність господарюючого суб'єкта може значно вплинути на публічний інтерес, то така діяльність виходить за межі приватної. У даному випадку ознака публічності надає право державі втручатися у ринкові відносини.

Прикладом є рішення Верховного суду США у справі «Манн проти Іллінойсу» від 1877 року, яким він відмовився

затвердити рішення окружного суду, який скасував закон штату Іллінойс про встановлення максимуму цін на зерно. Контроль над цінами був збережений відповідно до інспекційними повноваженнями уряду перевіряти діяльність приватних осіб на предмет «збереження суспільної моралі, здоров'я і загального добробуту». Своє рішення Верховний суд США також обґрунтував наступним положенням: «Власність охоплюється поняттям загального інтересу у всіх випадках, коли вона використовується таким чином, що наслідки цього використання носять загальний характер і зачіпають суспільство в цілому. Тому, якщо хто-небудь так використовує свою власність, що при цьому порушується загальний інтерес, то він тим самим створює інтерес для суспільства в такому використанні і має підпадати під ім'я загального інтересу під державний контроль» [1].

Зазначена доктрина назавжди сформувала напрям розвитку відносин між державою та господарюючими суб'єктами у суспільно важливих сферах, тобто сферах, які являють собою публічний інтерес.

Подібне положення закріплене у Преамбулі Французької Конституції Четвертої республіки 1946 року, згідно з яким «будь-яке майно, будь-яке підприємство, експлуатація якого має або набуває характер національної публічної служби або характер фактичної монополії, має стати власністю загалу» [4].

Таким чином, втручання держави у певні сфери економіки при обставинах, які призводять до порушення публічного інтересу або виникнення монопольного становища суб'єкта господарювання є установленою правовою доктриною у західних країнах. Зазначене положення пройшло свій розвиток від судового прецеденту в окремій судовій справі до норми, передбаченої Конституцією.

Україна визначила напрям свого політичного та економічного розвитку на євроінтеграцію. Європейська

спільнота хоча і уявляє собою об'єднання незалежних держав, однак має наддержавні органи та правила, передбачені міжнародними угодами. Для вирішення завдань нашого дослідження є необхідним з'ясувати, як саме відбувається регулювання діяльності суб'єктів природних монополій у Європейському Союзі.

Щодо Європейського Союзу, то можемо визначити, що основним об'єктом захисту законодавства у сфері конкуренції є благо споживача. Під таким благом слід розуміти можливість вибору інноваційної продукції належної якості в достатній кількості та за помірними цінами.

Під час регулювання питання конкуренції одним із важливих завдань є визначення ринку продукції та послуг. З цією метою здійснюється розподілення по виду продукції чи послуг, по території та по часовим рамкам. Головним критерієм для визначення меж ринку є рівні умови для конкуренції.

Адміністративно-правове регулювання ринків, що мають ознаки природних монополій, у Європейському Союзі відбувається у відповідності до антимонопольного права.

Договір про Європейське економічне співтовариство [3], укладений 25 березня 1957 року (в подальшому назву змінено на Договір «Про заснування Європейської Спільноти») є основою сучасного антимонопольного права Європейського Союзу.

1. The Constitution of the U.S.A. Analyses and Interpretation. Annotation of Cases of the Supreme Court of America / ed. By J. Killian. Washington, 1992. P. 150.

2. Артемчук Т. Проблеми ефективного функціонування природних монополій та засади їх вирішення шляхом державного регулювання. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2015. № 4. С. 119–129.

3. Договір про заснування Європейської Спільноти від 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017.

4. Крашенникова Н.А. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Москва: Зерцало, 1999. 816 с.

5. Омельчак Т.О. Зарубіжний досвід державного регулювання природних монополій та напрями його використання в Україні. Держава та регіони. Серія Державне управління. 2010. №2.

6. Сапир Ж. Естественные монополии: проблемы определения и контроля. Отрасли и межотраслевые комплексы. 2011. С. 46

СЕРГІЄНКО Б. Б.

студентка ННІП СумДУ

(наук. керівник: к. пол. н., доц. О. В. Стогова)

АБСЕНТЕЇЗМ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Явище абсентеїзму не є новим як на теренах України так і за кордоном, а тому широко досліджується науковцями. Успішність функціонування громадянського суспільства на демократичних засадах передбачає активну участь населення у політичному житті країни. Однак, на сьогодні, спостерігається зворотній процес. За статистичними даними, кількість осіб індиферентних до політики сягає близько половини всього населення України.

Збільшення числа абсентеїстів свідчить про зростання недовіри до інституту демократичних виборів, а також призводить до сумнівів щодо легітимності влади. Крім того, відсутність активної позиції щодо політичного життя країни у численних груп населення знижує ефективність діяльності виборних органів, породжуючи кризові явища у політиці.

Актуальність вивчення проблеми абсентеїзму викликана і тим, що відсутній єдиний підхід до причин виникнення цього явища. Питанням залишається і те, які чинники є головними у формуванні пасивної поведінки виборців. Відсутня єдина думка

щодо того як абсентеїзм пов'язаний із інститутами сім'ї, освіти, формою правління, а також віковим чинником.

Зазначені причини визначають потребу у більш детальному вивченні феномена абсентеїзму як у практичному, так і теоретичному аспекті. Слід відмітити і те, що Україна готується до чергових виборів Президента України.

Численні праці науковців свідчать про інтерес наукової спільноти до даної проблеми. Вперше явище абсентеїзму було розглянуто у 1924 році, Ч.Е. Мерріам і Р.Ф. Госселл провели інтерв'ювання американських виборців із метою визначення основних причин відмови від участі у виборах. В Україні окремі аспекти абсентеїзму розглядали Р. М. Коваль[2], В. Л. Логвин[3], Ю. Р. Шведа[5].

Метою даної теми є вивчення та аналіз абсентеїзму та його видів в теоретичному аспекті, а також дослідження основних причин виникнення цього явища, поширеності серед різних вікових категорій населення.

Для досягнення цієї мети були поставлені наступні завдання:

- дослідити загальнотеоретичні аспекти поняття абсентеїзму;
- визначити та охарактеризувати основні причини відмови населення від активної участі у політичному житті країни;
- на практиці проаналізувати рівень поширеності абсентеїзму серед різних вікових категорій;
- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо зниження абсентеїзму серед населення.

Вибори – це невід'ємний атрибут будь-якого демократичного суспільства, за допомогою якого відбувається формування та легітимізація виборних державних органів. Тобто, фактично, здійснюється реалізація права громадян на керування державою, шляхом надання повноважень представникам влади.

Для багатьох громадян вибори стають єдиною можливою формою їх активної участі у політичному житті і вони сприяють виробленню у виборців відчуття, що кожен конкретний виборець

причетний до прийняття рішень відносно того, хто буде представляти його інтереси у парламенті [5, с. 25].

Однак, будь-які вибори невід'ємно супроводжуються пасивною поведінкою громадян. Термін «абсентеїзм» походить від латинського «absent», «absentis» та означає «відсутній». Саме ж поняття трактується як ухилення виборців від участі у голосуванні на виборах до представницьких органів державної влади, президента та референдумах [2].

Загалом, науковці виділяють чотири типи абсентеїзму: політичний та аполітичний, економічний та соціальний.

Політичний абсентеїзм передбачає протест щодо існуючих політичних програм кандидатів та їх невідповідності політичним поглядам виборця.

При економічному та соціальному абсентеїзмі виборець висловлює протест стосовно складної економічної чи соціальної ситуації, що склалася у суспільстві (безробіття, недостатня соціальна захищеність, погана екологія тощо), він не вірить у бажання та здатність всіх кандидатів боротися з цими негативними явищами.

Аполітичний абсентеїзм не пов'язаний з політичною демонстрацією, він полягає у байдужому ставленні, відсутності будь-якого інтересу виборця до виборів та політики в цілому [5, с. 82].

Як вже зазначалось, останнім часом, спостерігається тенденція зростання політичної апатії виборців. Як доказ цьому, можна проаналізувати статистику попередніх президентських виборів. Так, на вибори Президента України 1994 р. в 2-ому турі не з'явилося 28,6 % виборців; у 1999 р. в 2-ому турі не з'явилося 25,1 % виборців; 2004 р. в 2-ому турі не прийняли участь 22,9 % виборців; а 2010 р. в 2-ому турі не прийняли участь у голосуванні вже 30,85 % виборців [1]; 2014 р. не з'явилося вже 39,71 % виборців [4].

З метою визначення відсоткового рівня абсентеїзму в умовах сьогодення, нами проведено інтернет-опитування. Респондентами обрано 93 особи, які володіють активним виборчим правом, віком від 18 до 35 років. Так, на питання: «Чи плануєте ви взяти участь у голосуванні на чергових виборах Президента України?» негативну відповідь надали 42 особи, що становить близько 45% від загальної кількості опитаних. У свою чергу, це фактично на 6,39% більше ніж на минулих виборах Президента України. Таким чином, починаючи з 2004 р. кількість осіб, які відмовляються голосувати, збільшується приблизно на 7-9% на кожних виборах. Дана статистика є невтішною, оскільки свідчить про втрату інтересу населення до політичного життя країни.

Досить цікавим фактом залишається те, що з 51 особи, які надали позитивну відповідь щодо участі у виборах президента 31 березня 2019 р., 42 особи – голосуватимуть вперше, що пов'язано із досягненням ними вікового цензу. Натомість 22 особи (56% від загальної кількості осіб, які надали негативну відповідь), які не виявили бажання брати участь у голосуванні на чергових виборах Президента України, - це особи віком від 23 років.

Основна причина, якою обґрунтовано неучасть у виборах, на думку респондентів (53%) – формальність виборчого процесу та відповідно фальсифікованість результатів голосування. Значний відсоток опитаних вважає, що жоден кандидат не зможе сприяти позитивним економічним та соціальним змінам (27%). Це, в свою чергу, дає можливість зробити висновок про те, що в країні спостерігається падіння довіри до державної влади, незадоволеність системою державного управління, а також знецінення інститутів демократії.

На нашу думку, зниження рівня абсентеїзму в Україні передбачає ряд комплексних заходів.

По-перше, аналіз періодичної літератури, наукових джерел, а також проведене опитування свідчать про те, що значна кількість виборців не підтримує жодного кандидата. Однак виборчий

бюлетень на виборах президента 2014 року не передбачав варіант відповіді «не підтримую жодного кандидата». Як результат, ми спостерігаємо:

- відсутність волевиявлення таких виборців, оскільки голосування не відображає реальної волі громадянина. Це в свою чергу, формує в особи думку про формальність виборчого процесу;
- зіпсовані бюлетені;
- ухилення виборців від участі у голосуванні.

Ми вважаємо, що даний варіант відповіді має бути передбачений виборчим бюлетенем для того, щоб кожен міг проголосувати за підтримуваного кандидата, або ж не підтримати жодного кандидата взагалі, не породжуючи своїми діями явище абсентеїзму.

По-друге, в Україні відсутній механізм примусу у виборчому процесі. Деякі країни використовують обов'язковий вотум, який передбачає застосування юридичної відповідальності за ухилення від участі у голосуванні. Так, неучасть у виборах в Італії призводить до моральних санкцій, у Мексиці – до штрафу або позбавлення волі, у Греції та Австрії – до тюремного ув'язнення на строк від місяця до одного року [3]. З одного боку, така політика фактично повністю вирішує проблему абсентеїзму, однак з іншого боку, таку участь не можна розцінювати як факт свідомого вибору громадян.

По-третє, вирішення даної проблеми першочергово передбачає усунення основних причин її появи. На нашу думку, з боку держави на законодавчому рівні повинні бути більш жорсткі санкції за будь-які дії спрямовані на фальсифікування результатів виборчого процесу, а також посилення контролю за діяльністю суб'єктів виборчого процесу. Такий напрямок діяльності держави, в першу чергу, підвищить значимість демократичних інститутів в очах суспільства.

По-четверте, ми вважаємо за необхідне залучення різних категорій населення до політичного життя країни. Зокрема, в

аспекті поглибленого вивчення основ активного виборчого права, проведення ігрових виборів для школярів, формування непартійних громадських організацій з метою додаткового контролю виборчого процесу.

У сучасній Україні для значної частини громадян інститут виборів є дискредитованим. Серед основних причин - низький рівень політичної свідомості суспільства та недовіра до політичних інститутів в цілому. На нашу думку, ця проблема передбачає два напрямки її вирішення:

- 1) вдосконалення виборчого законодавства України, посилення відповідальності за порушення виборчих процедур;
- 2) проведення активної роз'яснювальної роботи серед громадян з метою підвищення рівня політичної культури та формування активної громадянської позиції.

1. Вибори-2010: аналіз явки у другому турі [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/info/353.htm> – Назва з титулу екрана.

2. Коваль Р. М. Абсентеїзм в Україні: особливості та динаміка [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://eprints.oa.edu.ua/856/1/4_10_4.pdf.

3. Логвина В. Л. Політологія : навчальний посібник [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://bookre.org/reader?file=1358011>.

4. Остаточна явка на виборах Президента України склала 60,29% [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://nikorupciji.org/2014/05/26/ostatochna-yavka-na-vyborah-prezydenta-ukrajiny-sklala-6029>. – Назва з титулу екрана.

5. Шведа Ю. Р. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю. Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.

СТОГОВА О. В.
канд. політ. наук, доцент
ГОЛОВАНОВА В. І.
студентка ННІП СумДУ

АБСЕНТЕЇЗМ: ГОЛОВНІ ЧИННИКИ ТА ВИДИ

Демократичний режим у будь-якій державі обумовлює те, що політична участь громадян в управлінні державою та прийнятті важливих суспільних рішень є невід'ємною частиною політичного процесу. Найпоширенішою формою прояву демократії у суспільстві є вибори. Проте в світі спостерігається тенденція до зниження рівня участі електорату у виборчому процесі. А це в свою чергу дає можливість ставити під сумнів легітимність виборів та їхніх результатів.

Проблему абсентеїзму у своїх працях висвітлювали такі вчені: Д.Е. Погорелий, К.І. Аринина, З.З. Джандубаева, Н. Заяць та ін.

Для визначення головних чинників та видів абсентеїзму, необхідно надати його визначення. Таким чином, абсентеїзм – це байдуже ставлення населення країни до політичного життя, ухилення, масова відмова від участі у виборах, зборах, та інших проявах громадської думки [1].

Науковці по-різному трактують причини, що лежать в основі абсентеїзму. Тому важливо з'ясувати, чому громадяни, які довгий період боролися за отримання права голосу, здобувши його, ухиляються від участі у виборах. На нашу думку, усі чинники, які визначають рівень абсентеїзму, можна поділити на чотири групи:

- 1) суб'єктивні – чинники, які є характеристиками самих виборців і визначають рівень їхньої політичної участі;
- 2) об'єктивні – чинники, які характеризують ситуацію у країні загалом, і виборчий процес зокрема;
- 3) кон'юнктурні – чинники, які складаються під впливом збігу обставин;

4) ініціативні – чинники, які є результатом впливу на виборців інших суб'єктів виборчого процесу[2].

До суб'єктивних чинників можна зарахувати такі дві підгрупи, як демографічні і ментально-психологічні. До демографічних чинників абсентеїзму належать: вік, стать (чоловіки є більш активними виборцями) [2], рівень доходів і соціальний статус. Щодо останнього, то активнішими виборцями є громадяни з середнім і високим рівнем доходів. Також до цієї підгрупи чинників належить і місце проживання.

До ментально-психологічної підгрупи чинників абсентеїзму відносять: освіту (вищий рівень абсентеїзму притаманний для виборців з низьким рівнем освіти); рівень політичної культури (виборці з високим рівнем політичної культури краще розуміють свою відповідальність за дії майбутньої влади, свій громадянський обов'язок та саме вони беруть участь як члени виборчих комісій, спостерігачів, довірених та уповноважених осіб тощо).

Об'єктивні чинники, що впливають на рівень абсентеїзму, теж можна розділити на кілька підгруп: соціальні, економічні та політичні.

Соціальні чинники – це стан та рівень розвитку самого суспільства. Тобто абсентеїзм – це результат кризового стану суспільства. Розпад соціальних зв'язків, втрата орієнтирів та суспільних ідеалів – причини низького рівня участі громадян у виборах.

Економічні чинники – це стан та рівень розвитку економіки держави. У ситуації економічної кризи, як правило, зростає рівень участі громадян у виборах, оскільки виборці бажають змінити ситуацію, змінити владу, яка призвела до економічного занепаду.

До політичних чинників, які збільшують рівень абсентеїзму, належить недовіра і несприйняття виборцями самої політичної системи. До політичних також можна віднести характер самого виборчого процесу. Так, абсентеїзму сприяє недемократичність виборчих процедур, застосування тиску, маніпуляцій. У такому

випадку виборець починає думати, що його голос нічого не вирішує, результат виборів є наперед визначений.

Помітний вплив на рівень абсентеїзму справляє також тип виборчої системи. Виборча практика демонструє, що під час застосування мажоритарної чи змішаної виборчих систем рівень абсентеїзму є вищим, ніж під час застосування пропорційної виборчої системи. Це пов'язано з тим, що за мажоритарної системи створюються сприятливіші умови для фальсифікації виборів. Відповідно виборці вважають, що цінність їхнього голосу є незначною і меншою мірою готові взяти участь у виборах. Крім того, за мажоритарної виборчої системи знижується важливість самого об'єкта обрання, оскільки виборці більшою мірою пов'язують можливість кардинальних позитивних змін у політиці насамперед з політичними партіями, а не з окремими кандидатами-мажоритарниками.

Ще одним політичним чинником абсентеїзму виступає тип виборів: чим вищий рівень виборів, тим більшою є участь громадян у голосуванні. Це пояснюється тим, що із збільшенням рівня виборів зростає і цінність посади, а відповідно і рівень сподівань, які покладають виборці на об'єкт обрання. Також зменшує рівень абсентеїзму одночасне проведення виборів різних рівнів. Що ж стосується місцевих виборів, то попри близькість місцевої влади до виборців, рівень абсентеїзму на місцевих виборах, як правило, є найбільшим. «Такий стан справ склався завдяки тому, що більшість виборців зараховують цю владу до влади «другого» сорту і мало хто з них знає, як вона функціонує».

Рівень абсентеїзму у державі характеризує стан політичної системи, відношення громадян до неї. Ігнорування голосування може бути як формою пасивного схвалення існуючої політичної ситуації, так і навпаки – формою вираження невдоволення владою, недовіри, що призводить до відсторонення людини від політичних процесів. Таким чином, серед абсентеїстів можна виділити різні групи.

1) особи, які не беруть участі у виборах з об'єктивних причин (фізична неміч, раптова хвороба, інші кон'юнктурні обставини, що унеможливають відвідування виборчої дільниці);

2) особи, які не мають особливих підстав для невдоволення ситуацією в суспільстві та не прагнуть до серйозних змін, як наслідок, вважають для себе зайвим участь у виборчому процесі;

3) індивіди, які негативно ставляться до порядку, що утвердився у суспільстві, або не вірять в можливість внести корективи у політику, що проводиться за допомогою виборчих бюлетенів, або розглядають своє утримання від участі у виборах як форму негативного політичного волевиявлення. До цієї категорії громадян відноситься ще одна специфічна група абсентеїстів, які голосують проти всіх політичних сил[3].

Таким чином, можна зробити висновок, що головними чинниками абсентеїзму є: суб'єктивні, об'єктивні, кон'юнктурні та ініціативні. Крім того, абсентеїзму сприяє низький рівень забезпечення участі громадськості у прийнятті реальних політичних рішень, недосконалість інститутів громадянського суспільства та ставлення громадян до політичної системи у цілому.

1. Политологический словарь-справочник / составители: Погорелый Д.Е., Филиппов К.В., Фесенко В.Ю. – Ростов н/Д: ООО «Наука-Спектр», 2008. – 320 с.

2. Аринина К.И. Абсентеизм в политике: причины и последствия [Электронный ресурс] / К.И. Аринина // Ученые записки Казанского университета: гуманитарные науки. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/absenteizm-v-politike-prichiny-i-posledstviya>.

3. Заяць Н. Феномен абсентеїзму в умовах становлення демократичного суспільства в Україні // Юридична Україна. – 2008. – № 9 (69). – С. 4–8.

ТАРАНЧЕНКО А. О.
студентка ННІП СумДУ
(*наук. керівник: к.і.н., доц. В. А. Нестеренко*)

СТАНОВЛЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА У ФРАНЦІЇ

21 сторіччя – час високих технологій, проте вони не лише не протидіють екологічним проблемам, але в деяких випадках і спричиняють їх. Історія світу налічує безліч жахливих техногенних аварій, які залишили свій пагубний відбиток на екології світу. Аварія на ЧАЕС, атомні бомби, які були скинуті на Хіросіму і Нагасакі. Це лише широкомасштабні приклади, які відбулися в минулому сторіччі.

На даному етапі розвитку цивілізації кожне місто світу налічує принаймні один завод, а у великих містах їх кількість перевищує десятки сотень. І звичайно це впливає на наше навколишнє середовище шляхом викидання токсинів в атмосферу. Бруд від заводів у річках, вихлопні пари від автомобілів у повітрі, постійна вирубка лісів – стандартні причини, які створюють екологічні проблеми. Аби протидіяти їм, майже всі країни світу ведуть активну екологічну політику та закріплюють її на законодавчому рівні. Більш детально можна це розглянути на прикладі такої провідної європейської країни як Франція.

Проте для початку важливо зрозуміти сутність поняття «екологічна політика». В юридичній науці не існує однозначного визначення цього поняття. Екологічною політикою є організаційна та регуляторно-контрольна діяльність держави, спрямована на охорону та оздоровлення довкілля, ефективне поєднання функцій природокористування, охорони природи та забезпечення нормальної життєдіяльності [1, с. 167-169].

Франція – одна із багатьох промислових країн світу, вона як і більшість інших кілька останніх десятиліть проводить активну

політику з охорони навколишнього середовища. Саме Франція стала однією з перших країн, яка заснувала в 1971 р. Міністерство з питань навколишнього середовища.

У 1970-1990 рр. політика Франції в галузі охорони навколишнього середовища полягала головним чином в розробці відповідних нормативних актів та створення спеціалізованих установ в цій області.

Період з 1998 по 2001 р. став переломним етапом в розвитку екологічного законодавства. У ці роки відбулося помітне зміцнення місця охорони навколишнього середовища в рамках державної політики, а також було прийнято ряд важливих нормативних актів. Найбільш визначним з них став Кодекс з охорони навколишнього середовища, інша поширена назва якого «Екологічний кодекс Франції» 2000 року. До кодексу ввійшло 39 законів, які були прийняті до 2000 року. Стаття L. 110-1 Кодексу визначає, що захист, збільшення, відновлення, реабілітація та управління всіма природними надбаннями, що розташовані на території країни, має здійснюватися в загальних інтересах та сприяти меті досягнення сталого розвитку [2, с. 218].

9 вересня 2005 року в доповіді прем'єр-міністр Франції відзначив, що «Екологічний кодекс» допоміг досягнути досить значного прогресу в кодифікації екологічного законодавства Франції. Цей значний крок вперед дозволив значно спростити застосування норм, що регулюють охорону навколишнього середовища [3, с. 44].

Разом з тим норми «Екологічного кодексу» та декретів, які видані на його основі, у Франції були закріплені на конституційному рівні: президент Французької Республіки підписав Конституційний закон № 2005-205 про «Хартію довкілля».

З подальшим розвитком екологічної політики Франції удосконалювались і нормативні акти. Крім «Екологічного кодексу», було розроблено спеціальне законодавство, що регулює

різні сфери охорони природи. Наприклад, «Лісовий кодекс», «Гірський кодекс», «Закон про воду».

Затверджене нове законодавство врегулювало найважливіші сфери охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів. Від тепер використання територій врегулювалась нормативними актами. Здійснення землеустрою у Франції будувалося з метою ліквідації черезсмужжя, а це в свою чергу мало сприяти більш доцільній територіальній організації землеробських господарств і міського господарства. У наші дні державний контроль на використанні землі у Франції набув широкого поширення. На чолі системи управління землями і земельними відносинами у Франції стоїть уряд.

Водне право у Франції регулюється з боку держави. Протягом довгого часу не існувало єдиного урядового закладу, який би керував всіма водними ресурсами, тож вони знаходилися в компетенції різних відомств з урахуванням основних видів водокористування. Після прийняття Закону про воду відбулися зміни в управлінні водним господарством, як наслідок було створено більш гнучку систему, засновану на залученні всіх учасників водогосподарського комплексу до розробки і реалізації водної політики.

Інша не менш важлива сфера користування природних ресурсів регулюється «Лісовим Кодексом», який встановив норми здійснення прав громадян щодо лісів та лісонасаджень. Задля збереження біологічної рівноваги державою встановлені певні обмеження для власників земель з лісовими насадженнями. Власне лісове господарство у Франції – джерело деревини та інших лісових ресурсів країни. Тож для врегулювання та вирішення питань, які можуть виникнути з приводу використання лісів, у державі створена Національна служба лісів.

У наші дні Франція знаходиться на етапі розробки правової системи у сфері екологічних питань, яка б була максимально

ефективною. На меті у країни є створення адекватного законодавства, яке вирішило б проблеми забруднення навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів.

Отже, варто відмітити, що керівні кола Франції за останні кілька десятиліть провели досить велику роботу зі створення нормативної бази у сфері охорони природи. Були розроблені стандарти на виробничо-технологічні процеси і устаткування, які сприяють попередженню забруднення атмосфери, вод, землі. Причому ці стандарти закріплені на законодавчому рівні та найбільш повного відображення вони знайшли в Екологічному кодексі, який містить велику кількість важливих норм, що регулюють різні питання охорони навколишнього середовища. Поряд з тим текст кодексу має ряд посилань до інших кодексів, законів і декретів, що дає зрозуміти наскільки широка нормативна база Франції у сфері охорони природи та як багато уваги держава приділяє цим питанням. Разом з прийняттям нормативних актів Франція проводить активну політику з підвищення рівень екологічної свідомості і освіченість населення. Також варто відмітити, що французька кодифікації норм правового регулювання охорони навколишнього середовища є найбільш вдалим прикладом для інших країн.

1. Микієвич М. М. Європейське право навколишнього середовища: навч. посібник / М. М. Микієвич, А. О. Андрусевич. - Львів, 2004. – 256 с.

2. Кишко-Єрлі О. Б. Адаптація екологічного законодавства України до права навколишнього середовища Європейського Союзу // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 3. – С. 215-219.

3. Калиниченко В. Т. Экологический кодекс Франции // Экологическое право. – 2010. – № 6. – С. 44–46.

ЗМІСТ

БІОГРАФІСТИКА. ГЕНЕАЛОГІЯ

Власенко В. М.

До біографії Олексія Єлачича 3

Каріх М. О.

До історії Сумського некрополю 8

Лобатюк М., Лобко Н. В.

М. І. Сітенко – основоположник вітчизняної ортопедії та організатор ортопедо-травматологічної допомоги в Україні 31

Лобко Н. В.

До питання методики генеалогічних досліджень 35

Михайліченко М. А.

Долі вояків зі старої світлини: фрагменти біографій Г. Шевченка та М. Доршпрунг-Целіце – учасників Першої світової війни 37

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ. УКРАЇНА І СВІТ

Дегтярьов С. І., Завгородня В. М.

До історіографії питання про українсько-румунські дипломатичні і торговельно-економічні відносини у 1918 р. 43

Нестеренко В. А. Пропозиції щодо змін німецької окупаційної політики на Сході у 1943-1944 рр.	49
Сухонос В. В. Повстання в фортеці Бадабер 1985 р.: міжнародно- правові та історико-культурологічні витоки	52
Шибяєва Д. О. Розвиток співробітництва України з Європейським Союзом у сфері міграції	57
<u>КУЛЬТУРА. ОСВІТА. ДУХОВНІСТЬ</u>	
Зякун А. І. Іконописна школа Києво-Печерської лаври ХІХ ст.	61
Король В. М. Сучасна вітчизняна історіографія системи трудових резервів СРСР	65
Кудінов Д. В. Виховання хлопців у Давньому Римі: соціокультурний вимір	72
Оліцький В. О. Особливості церковного життя Слобожанщини	91

Позняк А. А., Король В. М. Українська кухня козацької доби	95
Шеденко З., Лобко Н. В. Космічні назви, пов'язані з Сумщиною	98
Yanenko Ye. S. Microminiature as a Phenomenon of Modern Culture	103

УСНА ІСТОРІЯ

Боруха О. Р. Дослідження усної історії: спогади Грудіної Любов Яківни	106
Захарова В. А. Спогади Рибалко Євдокії Костянтинівни	109
Скопенко В. Розповідь Дадакової (Козел) Євдокії Михайлівни	112
Тесленко Є. Є., Король В. М. Остарбайтери з окупованої України (1942-1945 рр.)	116

ДЕРЖАВА І ПРАВО

Бондаренко М. О.

Анархізм в Україні: теорія, історія, практика 119

Полянська Є. А., Стогова О. В.

Засоби масової інформації – четверта гілка влади? 124

Попова А. П.

Витоки права на приватність у сім'ї
загального права 127

Раїмов Р. І.

Історичний досвід західних країн регулювання
діяльності суб'єктів природних монополій 131

Сергієнко Б. Б.

Абсентеїзм як форма політичної участі 135

Стогова О. В., Голованова В. І.

Абсентеїзм: головні чинники та види 141

Таранченко А. О.

Становлення екологічного законодавства у Франції 145

Наукове видання

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ:
ІСТОРІЯ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ**

Матеріали

VI Всеукраїнської науково-практичної конференції

(Суми, 19 квітня 2019 року)

Оригінал-макет підготував В. М. Король
(секція історії кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права)

Редколегія не несе відповідальності за точність наведених фактів, цитат,
економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.
Точка зору редколегії не завжди збігається з точкою зору автора.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 16,77. Обл.-вид. арк. 17,90. Тираж 120 пр. Зам.№
Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.